ΤΑ
ΕΛΕΥΣΙΝΙΑ ΜΥΣΤΗΡΙΑ

ΜΕΛΕΤΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ

ΥΠΟ

Ν. ΦΩΤΙΑΔΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Α. ΚΑΛΑΡΑΚΗ
ΚΑΤΩΘΕΙ ΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΕΙΟΥ
1897

ΤΑ
ΕΛΕΥΣΙΝΙΑ ΜΥΣΤΗΡΙΑ

ΜΕΛΕΤΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ

ΥΠΟ

Ν. ΦΩΤΙΑΔΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Α. ΚΑΛΑΡΑΚΗ
ΚΑΤΩΘΙ ΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΕΙΟΥ
1896

ΤΩι ΕΞΟΧΩΤΑΤΩι ΚΥΡΙΩι

ΝΙΚΟΛΑΩι ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΩι

ΠΡΕΣΒΕΥΤΗι ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ

ΑΝΔΡΙ ΜΟΥΣΟΤΡΑΦΕΙ

ΤΗΣ ΤΕ ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΟΥ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΕΝΘΕΡΜΩι ΖΗΛΩΤΗι

ΕΙΣ ΕΝΔΕΙΞΙΝ ΒΑΘΥΤΑΤΟΥ ΣΕΒΑΣΜΟΥ

ΚΑΙ ΤΙΜΗΣ ΕΞΟΧΟΥ

ΤΗΝ ΔΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΝ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗΝ ΜΕΛΕΤΗΝ

ΑΝΑΤΙΘΗΣΙΝ

Ο ΠΟΝΗΣΑΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ὅτε πρὸ ἑξαετίας, ἀντιπρόεδρος καὶ τότε τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου λαχών, ἀνέγνων κατὰ τὴν ἐπέτειον αὐτοῦ τελετὴν τὸν νενομισμένον πανηγυρικόν, θέμα ἔχοντα τό: «Περὶ ἀναπτύξεως καὶ προόδου τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρις Ἀριστοτέλους», βραχέα τινὰ διέλαβον καὶ περὶ τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων πρὸς ὑποστήριξιν τῆς γνώμης, ὅτι τὰ ἐν ταῖς μυστικαῖς ἐκείναις θρησκευτικαῖς τελεταῖς ἀποκαλυπτόμενα δόγματα οὐ μόνον μεγάλως ἐπέδρασαν ἐπὶ τὴν διανοητικὴν καὶ ἠθικὴν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου ἀνάπτυξιν ἀλλὰ καὶ τὰ μάλιστα συνετέλεσαν, ἵνα προπαρασκευάσωσι τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος εἰς παραδοχὴν τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

Τὰ βραχέα ἐκεῖνα καὶ ἐν παρόδῳ τότε περὶ τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων λεχθέντα ἐκίνησαν μὲν τὴν περιέργειαν καὶ τὸ ἐνδιαφέρον πολλῶν ἐκ τῶν ἀκροατῶν μου, λίαν τολμηρὰν θεωρησάντων τὴν γνώμην, παρέσχον δὲ καὶ ἐμοὶ ἀφορμήν, ἵνα συντονώτερον ἐγκύψω εἰς τὴν μελέτην τοῦ σπουδαιοτάτου καὶ λίαν ἐνδιαφέροντος τούτου μέρους τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας. Δὲν ἐβράδυνα ὅμως νὰ ἐννοήσω, ὅτι ἡ τοῦ θέματος τούτου μελέτη ἐστὶν ἐκ τῶν δυσχερεστάτων, ἀπαιτοῦσα καὶ χρόνον πολὺν καὶ γνώσεις πολλῷ τῶν ἐμῶν ὑπερτέρας καὶ ἄπειρον πληθὺν βοηθημάτων, ὧν ἡ ἀπόκτησις ἦτο, τό γ' ἐπ' ἐμοί, ἀδύνατος.

Τοσαῦτα εἰσὶ τὰ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον περὶ τοῦ θέματος τούτου γραφέντα, τοσαῦται αἱ κρίσεις, τὰ σχόλια καὶ αἱ παραπομπαί, ὥστε ὁ ἐπιχειρῶν τὴν μελέτην, σύγκρισιν καὶ ἐξακρίβωσιν εἰσέρχεται ἐντὸς ἀπεράντου καὶ μυστηριώδους ὠκεανοῦ, ἐν τῷ ὁποίῳ ὅμως ἀνὰ πᾶν βῆμα ἀνακαλύπτει νέους ὁρίζοντας, νέα θέλγητρα κινοῦντα τὴν περιέργειαν καὶ ἐξεγείροντα ἐπὶ μᾶλλον τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐξερευνητοῦ, ἀποκαλύ-

πτοντα αὐτῷ τὰ ἄπειρα θέλγητρα τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, καὶ ἀφειδῶς τοὺς κόπους αὐτοῦ ἀμείβοντα.

Καὶ ὁμολογῶ μέν, ὅτι δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξερευνήσω πάντα ἐκεῖνον τὸν ἀπέραντον φιλολογικὸν ὠκεανόν, ἀλλ' οὐχ' ἧττον περιορισθεὶς εἰς τὰ κυριώτερα, ἐξ ὧν ἦσαν ἐμοὶ προσιτά, καὶ συλλέξας μετὰ τῆς δυνατῆς ἐπιμελείας καὶ ἀκριβείας ὅσα ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη παραδέχεται ὡς συμφωνότερα πρὸς τὴν ἀλήθειαν, συνέταξα τὴν παροῦσαν μελέτην ὡς συμπλήρωμα τῆς πρώτης, καὶ ἀναγνοὺς αὐτὴν κατὰ τὴν ἐπέτειον τοῦ ἔτους τούτου πανήγυριν τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου, ἐκδίδωμι νῦν αὐτὴν μετὰ προσθηκῶν καὶ συμπληρώσεων ἐν ἰδιαιτέρῳ τεύχει τῇ προτροπῇ σπουδαίων ἀνδρῶν, ἐπιδοκιμαζόντων τὸ ἔργον.

Καίτοι δὲ δὲν ἔχω τὴν ἀξίωσιν, ὅτι τὸ ἐμὸν ἔργον ἐστὶ πλῆρες, ἢ ὅτι κατώρθωσα νὰ λύσω ὁριστικῶς τὸ περὶ οὗ πρόκειται σπουδαιότατον ζήτημα, πέποιθα ὅμως, ὅτι ἡ μελέτη αὕτη ἀναγνωσθήσεται οὐχὶ ἄνευ περιεργείας καὶ ἐνδιαφέροντος παρὰ παντὸς φιλομούσου καὶ φιλαρχαίου ὁμογενοῦς, παρέξει δὲ ἀφορμὴν ἄλλοις ἁρμοδιωτέροις ἐμοῦ, ἵνα συμπληρώσωσι μὲν τὰ ἐλλιπῆ, ἐπανορθώσωσι δὲ εἴ τι ὑπάρχει ἀνακριβὲς ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ, ἐν ᾗ πρόκειται ν' ἀποδειχθῇ, ὅτι ἡ ἀληθὴς θρησκεία τῶν ἀρχαίων ἡμῶν προγόνων δὲν ἦτο, ὡς κοινῶς πιστεύεται, ὁ πολυθεϊσμὸς καὶ ἡ εἰδωλολατρεία, ἀλλ' ἦτο μᾶλλον θρησκεία ὑψηλὴ καὶ πνευματική, οἵα ἐδιδάσκετο ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐν τοῖς Ἐλευσινίοις Μυστηρίοις, καὶ ὅτι ἡ ἐν αὐτοῖς γινομένη θρησκευτικὴ διδασκαλία προπαρεσκεύασε τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος εἰς τὸ νὰ παραδεχθῇ εὐχερέστερον τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Εὐρὺ καὶ ζηλωτὸν μελέτης καὶ συζητήσεως στάδιον, προκαλοῦν πάντα σπουδαῖον τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ λόγου ἀγωνιστήν.

Οἱ ἀναγνώσοντες τὴν μελέτην ταύτην θὰ παρατηρήσωσι βεβαίως, ὅτι ἐξ ὅλων τῶν συστημάτων, διὰ τῶν ὁποίων οἱ νεώτεροι σοφοὶ ζητοῦσι νὰ ἐξηγήσωσι τοὺς μύθους τῆς τῶν ἐθνικῶν μυθολογίας, παρεδεξάμην ἐκεῖνο, ὅπερ φαίνεται συμφωνότερον πρὸς τὰς ἐθνικὰς ἡμῶν παραδόσεις καὶ πρὸς τὰς δοξασίας τῶν ἑλλήνων ποιητῶν καὶ συγγραφέων καὶ μάλιστα τοῦ θείου Πλάτωνος, τὸ

σύστημα δηλονότι τῆς δι' ἀλληγοριῶν ἐξηγήσεως τῶν μύθων. Ἡ συγκριτικὴ μυθολογία ἔχει μὲν πολλὰ τὰ ἀναμφισβήτητα, ἀλλὰ καὶ πλεῖστα τὰ σκοτεινὰ καὶ ἀμφίβολα καὶ ἡμαρτημένα, πολλὰς ἀντιφάσεις καὶ οὐκ ὀλίγας παρακεκινδυνευμένας γνώμας, πολλὰς παρέχοντα ἀφορμὰς συζητήσεων καὶ ἐρίδων εἰς τοὺς ἰνδικολόγους σοφούς. Ἡμεῖς προτιμῶμεν νὰ πλανηθῶμεν μᾶλλον μετὰ τοῦ Πλάτωνος, ὁδηγοῦντος ἡμᾶς πρὸς τὴν θεοσέβειαν καὶ τὴν εὐαγγελικὴν ἠθικήν, ἢ ν' ἀκολουθήσωμεν ἀμφισβητησίμους γνώμας, δυναμένας ἄνευ πρακτικῆς ὠφελείας νὰ ὁδηγήσωσιν ἡμᾶς εἰς συμπεράσματα ἐναντία τῶν ἐθνικῶν καὶ ἱερῶν ἡμῶν πεποιθήσεων καὶ παραδόσεων καὶ ἀλλότρια τοῦ σκοποῦ τῆς παρούσης μελέτης.

Ἔγραφον ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1896.

Ν. Φωτιαδης

ΤΑ ΕΛΕΥΣΙΝΙΑ ΜΥΣΤΗΡΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Περὶ τῶν Μυστηρίων ἐν γένει καὶ ἰδίως περὶ τῶν Ἐλευσινίων.

Τὰ Μυστήρια τῶν ἀρχαίων θρησκειῶν ἦσαν μυστικαὶ θρησκευτικαὶ τελεταί, ἐν αἷς ἀπεκαλύπτοντο ἀπόρρητα θρησκευτικὰ δόγματα, εἰς μύησιν τῶν ὁποίων ἐγίνοντο παραδεκτοὶ μόνοι ἐκεῖνοι, ὅσοι μετὰ προηγουμένην αὐστηρὰν δοκιμασίαν ἐθεωροῦντο ἄξιοι τοῦ μεταλαβεῖν τοιαύτης ὑψηλῆς χάριτος. Τὰ δὲ Μυστήρια τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἶναι ὑπερφυᾶ θρησκευτικὰ δόγματα, τὰ ὁποῖα, ἐπὶ τῆς πίστεως μᾶλλον ἐρειδόμενα, θεωροῦνται ἀνεπίδεκτα φιλοσοφικῆς συζητήσεως, καθ' ὃ ὑπερβαίνοντα τὰ ὅρια τῆς ἀνθρωπίνης ἀντιλήψεως.

Ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ σύστασις τῶν Μυστηρίων τῶν ἀρχαίων θρησκειῶν καλύπτονται ὑπὸ τοῦ σκότους τῶν αἰώνων, ἡ δὲ ἐξήγησις αὐτῶν, ἄν ποτε ἤθελε κατορθωθῇ ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης, ἤθελεν ἀφαιρέσει τὸ πυκνὸν κάλυμμα τῆς ἀρχαιότητος, καὶ διαφωτίσει οὐ μόνον τὴν θρησκείαν ἀλλὰ καὶ τὴν ἱστορίαν καὶ αὐτὴν τὴν νομοθεσίαν τῶν Ἰνδῶν, τῶν Αἰγυπτίων, τῶν Φοινίκων καὶ τῶν ἄλλων ἀρχαίων ἀσιατικῶν ἐθνῶν, πρὸ πάντων

δὲ τῶν Ἑλλήνων, τῶν ὁποίων ἡ τοσοῦτον ἐνδιαφέρουσα προϊστορικὴ ἐποχή, καλυπτομένη ὑπό τε τοῦ σκότους τῶν αἰώνων καὶ τοῦ μυστηριώδους πέπλου τῆς πολυπλόκου καὶ παραδόξου ἑλληνικῆς μυθολογίας, διατελεῖ εἰσέτι ἄγνωστος κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ ἀνεξήγητος.

Ἐκ πάντων τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν Μυστηρίων τὰ ἐν Ἐλευσῖνι τῆς Ἀττικῆς ἐν τῷ ναῷ τῆς Δήμητρος τελούμενα ἦσαν τὰ περιφημότερα, διαρκέσαντα κατὰ τοὺς πιθανωτέρους ὑπολογισμοὺς ὑπὲρ τὰ 1500 ἔτη· διότι, κατὰ τὰς χρονολογικὰς πλάκας τῆς Πάρου, ἡ ἵδρυσις αὐτῶν ἀνάγεται εἰς τὸν Ἐρεχθέα, τουτέστιν εἰς τὴν προϊστορικὴν ἐποχήν, ἡ δὲ κατάργησις αὐτῶν ἐγένετο κατὰ τὸ τέλος τῆς τρίτης ἑκατονταετηρίδος μετὰ Χριστόν.

Πρὸς ἐξήγησιν τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων ἠσχολήθησαν οὐ μόνον οἱ ἀρχαῖοι ποιηταὶ καὶ συγγραφεῖς Ἕλληνες καὶ Ῥωμαῖοι, ἀλλὰ καὶ οἱ πρῶτοι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ πλεῖστοι τῶν μεταγενεστέρων ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολόγων, ἐν οἷς ὁ σοφὸς ὀλλανδὸς Μεούρσιος, ὁ γάλλος Βαρθελεμῆς, ὁ πολυμαθὴς ἄγγλος Warburton ἐπίσκοπος τῆς Γλοσεστέρης, ὁ Lecrec, ὁ Larcher καὶ ἄλλοι, πολλὰ καὶ σοφὰ περὶ αὐτῶν γράψαντες. Πρὸ πάντων ὅμως κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον τὸ ζήτημα τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων ἐγένετο ἀντικείμενον σοβαρῶν μελετῶν, ζωηρῶν συζητήσεων καὶ ἐρίδων μεταξὺ τῶν σοφῶν τῆς Εὐρώπης, ἀφορμῆς δοθείσης ἔκ τινος μεγάλου συγγράμματος τοῦ σοφοῦ γερμανοῦ διδάκτορος Kreuzer, ἐκδοθέντος τὸ 1812 καὶ ἐπιγραφομένου : **Συμβολικὴ καὶ Μυθολογία τῶν ἀρχαίων λαῶν.**

Σκοπὸς τοῦ συγγράμματος τούτου ἦτο ν' ἀποδείξῃ, ὅτι ὑπὸ τοὺς μύθους τῆς τῶν ἐθνικῶν μυθολογίας κρύπτεται ἀρχαία τις καὶ μυστηριώδης σοφία, καὶ ὅτι ὑπῆρ-

χεν ἐν Ἀσίᾳ ἐν χρόνοις ἀρχαιοτάτοις εὐρὺ θρησκευτικὸν σύστημα, οὗτινος τὰ δόγματα, ἐξόχως καθαρὰ καὶ ὑψηλά, ἀνεκοινώθησαν τοῖς ἀνθρώποις ὑπὸ τῶν ἱερέων ὑπὸ τύπον συμβολικόν. Ἀλλὰ τὸ σύστημα τοῦτο προςβληθὲν ὑπὸ τοῦ Woss, τοῦ Preller καὶ ἄλλων διασημοτάτων φιλολόγων τῆς Γερμανίας ἐγκατελείφθη ἐν μέρει σήμερον, ἤρξατο δὲ ἐφαρμοζομένη ἡ ἐπιστήμη τῆς συγκριτικῆς μυθολογίας· ἀλλὰ καὶ αὕτη φαίνεται περιπεσοῦσα εἰς πλάνας καὶ εἰς ὑπερβολάς.

Σοφὰ περὶ τούτου συγγράμματα ἐδημοσίευσαν καὶ οἱ πολυμαθεῖς γάλλοι Alfred Maury καὶ Guigniaut, καὶ μάλιστα ὁ τελευταῖος, ὁ ὁποῖος ἐν δυσὶ διατριβαῖς περὶ τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων, ἀναγνωσθείσαις ἐν ἔτει 1851 ἐνώπιον τῆς Ἀκαδημίας τῶν ἐπιγραφῶν, ἐξήλεγξε καὶ ἐπέκρινε τοσοῦτον ἐπιτυχῶς τὰς γνώμας τῶν πρὸ αὐτοῦ γραψάντων ὥστε, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ σοφοῦ ἀρχαιολόγου Decharme, μόνον νεώτεραι ἀνακαλύψεις εἶναι δυνατὸν ν' ἀνατρέψωσι τὰ συμπεράσματα αὐτοῦ.

Πολλὰ καὶ σπουδαῖα ἔγραψε περὶ τούτου καὶ περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐν γένει μυθολογίας ὁ μέγας πολιτικὸς καὶ σοφὸς συγγραφεὺς Γλάδστων ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ: **Περὶ Ὁμήρου καὶ τῶν Ὁμηρικῶν χρόνων** ὑποστηρίξας, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία εἶναι ἀλλοίωσις τῶν ὑψηλῶν καὶ μυστηριωδῶν δογμάτων τῶν ἀρχικῶς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν ἀνθρωπότητα ἀποκαλυφθέντων. Κατὰ τὸ σύστημα τοῦ κ. Γλάδστωνος ἡ περὶ Τριάδος παράδοσις ἀπαντᾷ εἰς τοὺς τρεῖς υἱοὺς τοῦ Κρόνου· ἡ τοῦ Λυτρωτοῦ παρίσταται διὰ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἡ Θεία Σοφία ἐπροσωποποιήθη ἐν τῇ Ἀθηνᾷ, οἱ δὲ στασιάσαντες Γίγαντες καὶ Τιτᾶνες ἀναμιμνήσκουσι τοὺς στασιάσαντας ἀγγέλους καὶ τὰ τοιαῦτα. Ἀλλὰ τὸ σύστημα τοῦ κ. Γλάδστωνος δὲν εὗρεν ὀπαδούς.

Ἡ ἐξήγησις τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων εἶναι δυς-

χερής, διότι ἕνεκα τῆς τηρηθείσης αὐστηροτάτης μυστικότητος οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς μετὰ πολλῆς ἐπιφυλακτικότητος ὡμίλησαν περὶ αὐτῶν, φοβούμενοι τὴν αὐστηρότητα τοῦ νόμου, ἐπιβάλλοντος ποινὴν θανάτου εἰς τοὺς τολμήσοντας νὰ προδώσωσι τὴν ἱερότητα τῶν Μυστηρίων Ἐκ δὲ τῶν δύο ἐπισημοτέρων περιηγητῶν τῆς ἀρχαιότητος ὁ μὲν Παυσανίας, ὅστις ἐμυήθη τὰ Μυστήρια καὶ εἰσεχώρησεν εἰς τὸ ἐνδότερον τοῦ ναοῦ, εἶχε σκοπόν, φαίνεται, νὰ περιγράψῃ αὐτὸν καὶ τὰ ἐν αὐτῷ, ἀλλ' ἐμποδίσθη ἔκ τινος ἐνυπνίου, ὡς λέγει ὁ ἴδιος: «*Τὰ ἐντὸς τοῦ τείχους τοῦ ἱεροῦ τό τε ὄνειρον ἀπεῖπε γράφειν καὶ τοῖς οὐ τελεσθεῖσιν, ὁπόσον θέας εἴργονται δῆλα δήπου ὅτι μηδὲ πυθέσθαι μετεῖναί σφησιν.*» Ὁ δὲ Στράβων, ὅστις δὲν ἦτο, φαίνεται, ἐκ τῶν μεμυημένων, δὲν μνημονεύει εἰμὴ τῶν μνημείων, ὅσα ἠδυνήθη νὰ ἴδῃ διερχόμενος ὑπὸ τὰ τείχη τοῦ περιβόλου, δηλ. τὸ ἱερὸν τῆς Δήμητρος καὶ τὸν μυστικὸν σηκόν: «*Ὄχλον θεάτρου δέξασθαι δυνάμενον.*»

Οὐ μόνον δὲ ὑπὸ τοῦ πολιτικοῦ νόμου κατεδικάζοντο οἱ προδίδοντες τὰ Μυστήρια, ἀλλὰ καὶ θρησκευτικῶς ἐθεωροῦντο ἀσεβεῖς καὶ ἀνόσιοι, διότι αὐτὴ ἡ Δημήτηρ διέταξε τὴν μυστικότητα, ὡς λέγει ὁ ποιητὴς τοῦ εἰς αὐτὴν ὕμνου:

«Τά τ' οὔπως ἐστὶ παρεξέμεν, οὐδὲ πυθέσθαι,
οὔτ' ἀχέειν· μέγα γάρ τι θεῶν ἄγος ἰσχάνει αὐδήν.»

Ἐν τούτοις, μεθ' ὅλον τὸν τηρηθέντα μυστικισμόν, τὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια δὲν ἔμειναν ἐντελῶς ἀνεξήγητα· διότι, πλὴν τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ποιηταῖς καὶ συγγραφεῦσιν ἀπαντωσῶν πληροφοριῶν, εἰς τὴν ἀλεξανδρινὴν θεολογικὴν σχολὴν καὶ εἰς τοὺς πρώτους πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, τινὲς τῶν ὁποίων φαίνονται μυηθέντες αὐτὰ πρὶν δεχθῶσι τὸν χριστιανισμόν, ὀφείλομεν

περιέργους τινὰς πληροφορίας, ἐξ ὧν δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν, τί ἦσαν τὰ περιβόητα ἐκεῖνα Μυστήρια τῆς Ἐλευσῖνος, καὶ νὰ ὁδηγηθῶμεν εἰς ἀσφαλῆ ὁπωσοῦν ἐξήγησιν αὐτῶν. Σπουδαῖα πρὸ πάντων καὶ περίεργα εἶναι ὅσα ἔγραψεν ὁ Ἅγιος Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι καὶ ἐμυήθη τὰ Μυστήρια, ἔτι δὲ ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος, ὁ Δίων ὁ Χρυσόστομος, ὁ Εὐσέβιος, ὁ Ἰουστῖνος ὁ μάρτυς, ὁ Πορφύριος, ὁ Ὠριγένης, ὁ Θεοδώρητος καὶ ἄλλοι. Ἐπὶ πασῶν λοιπὸν τούτων τῶν πληροφοριῶν καὶ μαρτυριῶν στηριζόμενοι θέλομεν προσπαθήσει νὰ ἄρωμεν τὸ καλύπτον τὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια σκοτεινὸν καταπέτασμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Αἰτία καὶ σκοπὸς τῆς ἱδρύσεως τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων.

Ἡ ἐν Ἐλευσῖνι ἵδρυσις τῶν Μυστηρίων σχετίζεται πρὸς τὸν ὡραῖον καὶ δραματικὸν μῦθον τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Περσεφόνης, ὃν γινώσκομεν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας, καὶ τὸν ὁποῖον τόσον λαμπρῶς συνέθετο ὁ ὁμηρικὸς ποιητὴς τοῦ εἰς Δήμητρα ὕμνου, ποιηθέντος μέν, κατὰ τὴν πιθανωτέραν γνώμην, περὶ τὴν ἕκτην ἢ ἑβδόμην πρὸ Χριστοῦ ἑκατονταετηρίδα, εὑρεθέντος δὲ πρὸ ἑνὸς μόλις αἰῶνος ἔν τινι βιβλιοθήκῃ τῆς Μόσχας. Κατὰ τὸν μῦθον τοῦτον, ὅστις εἶναι ἀναντιρρήτως, ὡς λέγει ὁ κ. Decharme, «ἐκ τῶν ὡραιοτέρων καὶ συγκινητικωτέρων πλασμάτων τῆς ἑλληνικῆς φαντασίας, καὶ διὰ τοῦ ὁποίου τοσοῦτον ζωηρῶς παρίστανται, ὡς ἐν μυστικῇ τραγῳδίᾳ, αἱ διάφοροι τῆς βλαστήσεως μεταλλαγαί, ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος τῆς φύσεως», ἡ νεαρὰ Περ-

σεφόνη, θυγάτηρ τῆς θεᾶς Δήμητρος, ἔπαιζεν ἡμέραν τινὰ μετὰ τῶν νυμφῶν ἐντὸς ἀνθηροῦ καὶ τερπνοῦ λειμῶνος. Ἡ δὲ εὐωδία, ἣν ἀνέδιδον τὸ ῥόδον, ὁ κρόκος, τὸ ἴον, ἡ ἶρις, ὁ ὑάκινθος καὶ τἆλλα ὡραῖα ἄνθη, εἵλκυεν ἐναλλὰξ τὸ βλέμμα καὶ τὴν χεῖρα τῆς νεαρᾶς παρθένου. Ἐνῷ δὲ ἔτεινεν ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας, ἵνα δρέψῃ ὡραῖον νάρκισσον ὑπερέχοντα τῶν λοιπῶν ἀνθέων, ἀνοίγεται αἴφνης ἡ γῆ, καὶ ἐξέρχεται ἐπὶ χρυσοῦ ἅρματος ὁ φοβερὸς θεὸς τοῦ Ἅδου, ὁ ὁποῖος ἁρπάζει καὶ μεταφέρει αὐτήν, τρέμουσαν καὶ ἐπτοημένην, εἰς τὸ σκοτεινὸν αὐτοῦ βασίλειον. Ἡ ἀπελπιστικὴ κραυγή, ἣν ἔρρηξε κατὰ τὴν τρομερὰν ἐκείνην στιγμὴν ἡ νεαρὰ κόρη, ἔφθασε μέχρι τοῦ Ὀλύμπου, καὶ ἔπληξε τὴν ἀκοὴν τῆς Δήμητρος, ἡ ὁποία ἀναγνωρίσασα τὴν φωνὴν τῆς φιλτάτης θυγατρός, καὶ ὑπὸ τρόμου καὶ φρίκης καταληφθεῖσα ὥρμησεν εἰς τὴν γῆν πρὸς ἀναζήτησιν αὐτῆς.

Τότε ἄρχονται τὰ μακρὰ καὶ λυπηρὰ τῆς τεθλιμμένης μητρὸς παθήματα, τὰ τοσοῦτον ζωηρῶς ἐν τῷ μύθῳ ἐκτιθέμενα. Ἐννέα ὅλα ἡμερονύκτια περιτρέχει οὐρανὸν καὶ γῆν ἄφωνος, ἄσιτος, ἄλουτος, ἀπαραμύθητος ζητοῦσα τὸ ἀπολεσθὲν τέκνον της. Τέλος καταβεβλημένη ἐκ τοῦ κόπου, καὶ ἐξηντλημένη ἐκ τῆς λύπης ἔφθασε παρὰ τὴν μικρὰν πόλιν τῆς Ἐλευσῖνος ἐν σχήματι γραίας γυναικός, καὶ ἐκαθέσθη ἐπί τινος λίθου παρὰ τὸ φρέαρ Παρθένιον ὑπὸ τὴν σκιὰν ἐλαίας. Τὴν ἐλεεινὴν κατάστασιν τῆς τεθλιμμένης μητρός, τῆς Mater Dolorosa, ὡς τὴν ἀποκαλεῖ ὁ Grote, ἡ τῆς *μητρὸς ἀχαίας*, κατὰ τοὺς ἕλληνας ποιητάς, εἰκονίζουσιν οἱ ἑξῆς ὡραῖοι στίχοι τοῦ ὕμνου:

«Ἐννῆμαρ μὲν ἔπειτα κατὰ χθόνα πότνια Δηὼ
στρωφᾶτ', αἰθομένας δαΐδας μετὰ χερσὶν ἔχουσα,
οὐδέποτ' ἀμβροσίης καὶ νέκταρος ἡδυπότοιο
πάσσατ' ἀκηχεμένη, οὐδὲ χρόα βάλλετο λουτροῖς.»

Φθάσασα δὲ παρὰ τὴν Ἐλευσῖνα :

«Ἕζετο δ' ἐγγὺς ὁδοῖο φίλον τετιημένη ἦτορ,
Παρθενίῳ φρέατι, ἔνθα ὑδρεύοντο πολῖται,
ἐν σκιῇ, αὐτὰρ ὕπερθε πεφύκει θάμνος ἐλαίης.
. . . .
ἔνθα καθεζομένη προκατέσχετο χερσὶ καλύπτρην·
δηρὸν δ' ἄφθογγος τετιημένη ἧστ' ἐπὶ δίφρου,
οὐδέ τιν' οὔτ' ἔπεϊ προσπτύσσετο οὔτε τι ἔργῳ,
ἀλλ' ἀγέλαστος, ἄπαστος ἐδητύος ἠδὲ ποτῆτος
ἧστο, πόθῳ μινύθουσα βαθυζώνοιο θυγατρός.»

Ἐν τοιαύτῃ ὀδυνηρᾷ θλίψει διατελοῦσαν εὗρον τὴν εἰς πτωχὴν γραῖαν μεταμορφωμένην θεὰν αἱ θυγατέρες τοῦ βασιλέως τῆς Ἐλευσῖνος Κελεοῦ, ἐλθοῦσαι εἰς τὸ φρέαρ, ἵνα ἀντλήσωσιν ὕδωρ. Πλησιάσασαι λέγουσι πρὸς αὐτὴν παρηγορητικούς τινας καὶ φιλόφρονας λόγους, μία δὲ τῶν θεραπαινῶν τῆς βασιλίσσης, Ἰάμβη καλουμένη, κατώρθωσε διὰ χαριεντισμῶν τινων νὰ φέρῃ τὸ μειδίαμα εἰς τὰ χείλη τῆς δυστήνου μητρός. Τέλος ὁδηγοῦσιν αὐτὴν εἰς τὸν βασιλικὸν οἶκον, ἔνθα, κατ' αἴτησίν της ἵνα μὴ γίνηται φορτικὴ εἰς τοὺς φιλοξενοῦντας αὐτήν, ἀναλαμβάνει χρέη θεραπαίνης, καὶ εἰς αὐτὴν ἐμπιστεύονται τὸν νεογνὸν υἱὸν τοῦ βασιλέως Δημοφῶντα· τοῦτον δὲ ζητοῦσα, ὡς λέγει ὁ μῦθος, νὰ καταστήσῃ ἀθάνατον, καὶ καταληφθεῖσα αἴφνης ὑπὸ τῆς βασιλίσσης καθ' ἣν στιγμὴν ἔθετεν αὐτὸν εἰς τὸ πῦρ, ἵνα ἀφαιρέσῃ τὰς θνητὰς σάρκας, ἠναγκάσθη ν' ἀποκαλυφθῇ· ἡ δὲ ταπεινὴ θεράπαινα μεταμορφωθεῖσα αἴφνης, καὶ ὑπὸ θείας περιβληθεῖσα λάμψεως παρέστη εἰς τοὺς φιλοξενοῦντας αὐτὴν ὡς ἡ πανίσχυρος θεά, ἡ γονιμοποιοῦσα τὴν γῆν καὶ δίδουσα τὸν σῖτον εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, λέγουσα, κατὰ τὸν ποιητὴν τοῦ ὕμνου :

«Εἰμὶ δὲ Δημήτηρ τιμάοχος, ἥτε μέγιστον
ἀθανάτοις θνητοῖσί τ' ὄναρ καὶ χάρμα τέτυκται.
Ἀλλ' ἄγε μοι νηόν τε μέγαν καὶ βωμὸν ὑπ' αὐτῷ
τευχόντων πᾶς δῆμος ὑπαὶ πόλιν αἰπύ τε τεῖχος,
Καλλιχόρου καθύπερθεν, ἐπὶ προὔχοντι κολωνῷ.
ὄργια δ' αὐτὴ ἐγὼν ὑποθήσομαι, ὡς ἂν ἔπειτα
εὐαγέως ἔρδοντες ἐμὸν νόον ἱλάσκοισθε.»

Παρὰ τῆς Δήμητρος διδαχθεὶς ὁ υἱὸς τοῦ βασιλέως Νεοπτόλεμος τὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς, τὴν σπορὰν τοῦ σίτου, τὸν θερισμόν, τὴν κατασκευὴν τοῦ ἄρτου κτλ. περιήρχετο ἔπειτα διδάσκων αὐτὰ εἰς τὴν ἀνθρωπότητα. Πλὴν δὲ τῆς μεγάλης ταύτης εὐεργεσίας, ἀφορώσης εἰς τὸν πολιτισμὸν τοῦ ἀνθρώπου (α) καὶ εἰς τὴν ὑλικὴν αὐτοῦ εὐημερίαν, ἡ Δημήτηρ ἐδίδαξεν ἐν τῷ ναῷ, ὃν κατ' αἴτησίν της ἤγειραν, καὶ τὰ Μυστήρια ἀφορῶντα εἰς τὴν πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀνάπτυξιν καὶ εἰς τὴν μακαριότητα αὐτοῦ μετὰ θάνατον.

Πρὸς τιμὴν λοιπὸν τῆς Δήμητρος ἐτελοῦντο κατ' ἔτος μετὰ πανελληνίου λατρείας τὰ Μυστήρια ἐν τῷ ἐν Ἐλευσῖνι ναῷ, ὅστις ἦτο ἐκ τῶν τεσσάρων ἀξιολογωτέρων ναῶν τῆς Ἑλλάδος. Τὸν ναὸν τοῦτον ἐπυρπόλησαν οἱ Πέρσαι τὸ 480 π. Χρ. ὁ δὲ μέγας Περικλῆς ἀνήγειρεν αὐτὸν βραδύτερον διὰ τοῦ Ἰκτίνου κατὰ τὸ σχέδιον τοῦ Φειδίου μεγαλοπρεπέστερον ἐκ πεντελικοῦ μαρμάρου. Οἱ περὶ τὸν Ἀλάριχον Γότθοι κατέστρεψαν αὐτὸν τὸ 395 μ. Χρ. βραδύτερον δὲ ἀμαθὴς καὶ φανατικὸς ὄχλος νεοφωτίστων χριστιανῶν συνεπλήρωσαν τὴν καταστροφὴν λέγοντες: *«τῆς εὐσεβείας ἐπικρατούσης, ἐκριζωτέον τὰ τῶν εἰδώλων τεμένη»*. Ἐρείπια τοῦ ναοῦ ἱκανὰ σώζονται ἔτι, ἅτινα ἔφερεν εἰς φῶς ἡ γενομένη πρό τινων ἐτῶν

(α) Ὁ πολιτισμός, λέγει ὁ διάσημος οἰκονομολόγος Μιχαὴλ Σεβαλιέ, ἐνεφανίσθη εἰς τὸν κόσμον κρατῶν ἐν χερὶ στάχυν σίτου.

πλήρης ἀνασκαφὴ ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας, καὶ ταῦτα πρόκεινται νῦν εἰς θέαν τῶν ἐπισκεπτομένων. Ἡ δ' ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ἀρχαίου ναοῦ ἱδρυθεῖσα κατόπιν χριστιανικὴ Ἐκκλησία «Ἅγιος Γεώργιος» κατεδαφίσθη χάριν τῶν ἀνασκαφῶν (α).

Ὁ ναὸς τῆς Δήμητρος κτισθεὶς ἐπίτηδες, ἵνα τελῶνται ἐν αὐτῷ τὰ Μυστήρια, ἐφωτίζετο ἄνωθεν, ὥστε ὁ εἰς αὐτὸν εἰσερχόμενος κατελαμβάνετο ἀμέσως ὑπὸ μυστικῆς φρίκης· τὰ δὲ Μυστήρια ἐτελοῦντο εἰς τὸ ὑπόγειον τέμενος, ἐπὶ τῆς πύλης τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε κεχαραγμένη ἐπιγραφή : «*Μὴ χωρεῖν εἴσω τῶν ἀδύτων ἀμυήτοις οὖσιν.*» Ὁ ἐξωτερικὸς περίβολος τοῦ ναοῦ ἦτο εὐρύτατος, ἔχων μῆκος ἐκ βορρᾶ πρὸς νότον 384 ποδῶν, καὶ 325 περίπου ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς· ἔκειτο δὲ ἐπὶ κορυφῆς λόφου βραχώδους, ἐπίτηδες ἰσοπεδωθέντος, καὶ κάτω αὐτοῦ πρὸς ἀνατολὰς ὑπῆρχεν ἡ πόλις. Ὁ περίβολος, ἤτοι ὁ σηκός, ἠδύνατο νὰ περιλάβῃ ὑπὲρ τὰς τριάκοντα χιλιάδας προσκυνητῶν.

Τὰ Μυστήρια διηροῦντο εἰς μικρὰ καὶ μεγάλα. Καὶ τὰ μὲν πρῶτα, ὄντα προπαρασκευαστικά, ἐτελοῦντο τὸν Ἀνθεστηριῶνα μῆνα, συμπίπτοντα μὲ τὸν καθ' ἡμᾶς Φεβρουάριον, ἐντὸς μικροῦ ναοῦ κειμένου παρὰ τὸν Ἰλισσὸν εἰς τὰ πρόθυρα τῶν Ἀθηνῶν· τὰ δὲ δεύτερα, ἤτοι τὰ μεγάλα, τελούμενα ἐν τῷ ναῷ τῆς Δήμητρος ἐν Ἐλευσῖνι, ἤρχοντο τὴν 15ην τοῦ μηνὸς Βοηδρομιῶνος, συμπίπτοντος μὲ τὸν καθ' ἡμᾶς Σεπτέμβριον, καὶ διήρκουν ἐννέα ἤ, κατ' ἄλλους, δώδεκα ἡμέρας, ἑκάστη τῶν ὁποίων ἐχαρακτηρίζετο δι' ἰδίου ὀνόματος.

(α) Πραγματείαν πλήρη, πολλοῦ λόγου ἀξίαν, ἐξέδωκε γαλλιστὶ κατὰ τὸ παρὸν ἔτος ὁ διαπρεπὴς ἐν ἀρχαιολόγοις κ. Δημήτριος Φίλιος, *διευθυντὴς τῶν ἀνασκαφῶν*, ἐπιγραφομένην : **Éleusis** ses **mystères, ses ruines et son musée**

Οὐδεὶς ἐγίνετο δεκτὸς εἰς τὰ μεγάλα Μυστήρια, ἂν μὴ προπαρεσκευάζετο διὰ τῶν μικρῶν. Ἡ προπαρασκευὴ διήρκει ἓν ἔτος, πολλάκις δὲ καὶ δύο ἢ καὶ πλείονα. Τοῦτο δὲ καὶ μόνον, ἡ πολυχρόνιος δηλονότι προπαρασκευὴ τῶν μελλόντων νὰ μυηθῶσι τὰ μεγάλα Μυστήρια, ἀποδεικνύει τὴν μεγάλην σπουδαιότητα καὶ τὸν ὑψηλὸν θρησκευτικὸν χαρακτῆρα αὐτῶν. Οἱ εἰς τὰ Μυστήρια κατηχούμενοι ἐλάμβανον μέρος εἰς τὰς ἑορτὰς τῆς Ἐλευσῖνος, ἀλλ' ἠναγκάζοντο νὰ ἵστανται ἔξω τῆς θύρας τοῦ ναοῦ, ἂν μὴ ἐθεωροῦντο ἐντελῶς προπαρεσκευασμένοι καὶ ἐξηγνισμένοι, ὅπως μετάσχωσι τῶν μεγάλων Μυστηρίων.

Τὴν πρώτην ἡμέραν, καθ' ἣν ἤρχοντο αἱ μεγάλαι ἑορταί, καὶ ἥτις ἐλέγετο *ἀγυρμός*, οἱ μύσται συνηθροίζοντο ὑπὸ τὰς στοὰς τοῦ Ἐλευσινίου ἱεροῦ, ἵνα ἀκούσωσι τὴν προκήρυξιν τοῦ Ἱεροφάντου περὶ τῶν ὅρων τῶν ἐπιβαλλομένων διὰ τὴν εἰς τὰ Μυστήρια παραδοχήν. Τὴν δευτέραν ἡμέραν, ἥτις ἐκαλεῖτο *Ἅλαδε μύσται*, μετέβαινον ἅπαντες εἰς τὴν θάλασσαν, ἵνα τελέσωσι τὸν νενομισμένον καθαρμόν. Αἱ τρεῖς μετὰ ταῦτα ἡμέραι ἦσαν ἀφιερωμέναι εἰς θυσίας, εἰς προσευχάς, εἰς νηστείας καὶ ἄλλας ἐξιλαστικὰς τελετάς. Ἡ ἕκτη ἡμέρα ἐκαλεῖτο *Ἴακχος*, καὶ ἦτο ἡ πανηγυρικωτάτη καὶ ἡ λαμπροτάτη πασῶν. Κατ' αὐτὴν οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ μεμυημένοι μετέφερον ἐξ Ἀθηνῶν εἰς Ἐλευσῖνα τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἰάκχου, υἱοῦ τῆς Δήμητρος, ἐστεμμένον διὰ μύρτων καὶ δᾷδα ἐν χειρὶ φέρον.

Ἡ πύλη, ἐξ ἧς ἐξήρχοντο τῶν Ἀθηνῶν, ἐκαλεῖτο *Ἱερὰ Πύλη*, καὶ ἡ ὁδὸς ἡ ἄγουσα εἰς Ἐλευσῖνα ἐλέγετο *Ἱερὰ ὁδός*. Ἡ μεταξὺ τῶν δύο πόλεων ἀπόστασις ἦτο 100 σταδίων, ἤτοι 20 σχεδὸν χιλιομέτρων. Τὰ μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Ἐλευσῖνος ὅρια ἐσχημάτιζον οἱ *Ρειτοί*, μικροὶ ποταμοί, ὧν τὸ ὕδωρ, κατὰ τὸν Παυσανίαν, ἦτο ἁλμυρόν, χρησιμεῦον εἰς τὰς ἱεροτελεστίας, καὶ ἐντὸς τῶν

ὁποίων μόνοι οἱ ἱερεῖς τοῦ ναοῦ τῆς Δήμητρος εἶχον δικαίωμα νὰ ἁλιεύωσιν. Ὁ ἐγγὺς τῆς Ἐλευσῖνος λόφος ἦτο κατεσπαρμένος διὰ ῥοδοδαφνῶν (ἐξ οὗ τὸ σημερινὸν ὄνομα Δαφνί), αἱ ὁποῖαι, ἠνθισμέναι κατὰ τὸ θέρος, παρίστων λαμπρὸν εἰς τὴν ὅρασιν θέαμα.

Ἡ ὁδός, ἣν διήρχετο ἡ πανηγυρικὴ πομπή, διέσχιζε τὸ ἔξω τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν μέγα ἐξ ἐλαιῶν δάσος, ὅπερ ἦτο καὶ τότε κατάφυτον· ἡ δὲ θρησκευτικὴ συνοδεία διερχομένη διὰ τῆς θελκτικῆς κλεισωρείας τοῦ Κορυδαλοῦ, ὅπου καὶ σήμερον ἡ σκιερὰ κοιλὰς καλύπτεται ὑπὸ κυπαρίσσων καὶ λευκῶν, ἔφθανεν εἰς τὸ τέλος τῆς διόδου, ἔνθα ἀπεκαλύπτετο αἴφνης ἡ λαμπρὰ ἐπιφάνεια τῆς θαλάσσης, τῆς ὁποίας τὰ κυανᾶ κύματα λούουσι τὴν ἔνδοξον Σαλαμῖνα, καὶ μετὰ μικρὸν ἔφθανον εἰς τὴν ἐν τῷ βάθει τοῦ ἠρέμου κόλπου κειμένην Ἐλευσῖνα, τὴν ἱερὰν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων πόλιν. Πέριξ τῆς πόλεως καὶ ἐπ' αὐτοῦ τοῦ λόφου ὑπῆρχον πολλὰ ἱερά, ὡς καὶ πολλαὶ ὡραῖαι ἐξοχικαὶ οἰκίαι ἀνήκουσαι εἰς πλουσίους Ἀθηναίους.

Ὑπὲρ τὰς 30000 προσκυνητῶν παρηκολούθουν τὴν λιτανείαν ταύτην, ψάλλοντες ἱερὰ ᾄσματα καὶ ὑμνολογοῦντες τὸν Ἴακχον. Τὰ ᾄσματα συνωδεύοντο διὰ μουσικῶν ὀργάνων, καὶ ἐν τῷ μεταξὺ διεκόπτοντο διὰ θυσιῶν καὶ χορῶν. Εἰσερχόμενοι δὲ εἰς τὴν Ἐλευσῖνα εἰσῆγον πρῶτον τὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ εἰς τὸν ναὸν τῆς Δήμητρος, ἐκεῖθεν δὲ τὸ μετέφερον εἰς τὸν ἰδιαίτερον τοῦ θεοῦ ναὸν διὰ τῆς αὐτῆς πομπῆς καὶ παρατάξεως.

Τῆς τελετῆς προΐστατο πρὸς τήρησιν τῆς τάξεως ὁ δεύτερος ἄρχων τῶν Ἀθηνῶν, ὁ καλούμενος βασιλεύς, ὁ ὁποῖος καὶ προσέφερε τὰς ὑπὲρ εὐημερίας τῆς πόλεως θυσίας. Καθ' ὅλας ἐκείνας τὰς ἡμέρας, αἱ ὁποῖαι ἐθεωροῦντο ἅγιαι ἡμέραι, πᾶσα δικαστικὴ καταδίωξις ἀνεστέλλετο, καὶ οὐδεμία κατὰ ὀφειλέτου κατάσχεσις ἐπετρέπετο. Ἐν καιρῷ πολέμου οἱ Ἀθηναῖοι ἐποίουν ἀνα-

κωχὴν μέχρι τῆς λήξεως τῶν ἑορτῶν, παρεῖχον δὲ ἔγγραφον ἄδειαν εἰς τοὺς βουλομένους νὰ μεταβῶσιν εἰς Ἐλευσῖνα, ἵνα μυηθῶσι τὰ Μυστήρια ἢ μετάσχωσι τῶν ἑορτῶν ὡς ἁπλοῖ προσκυνηταί. Τὴν ἐπαύριον τῶν ἑορτῶν ὁ Ἄρειος Πάγος κατεδίωκεν αὐστηρῶς πάντας τοὺς ὁπωσδήποτε διαταράξαντας τὴν τάξιν τῶν τελετῶν, ἐπιβάλλων εἰς τοὺς ἐνόχους μεγάλα χρηματικὰ πρόστιμα ἢ καὶ αὐτὴν τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου. Ἡ αὐστηρότης αὕτη ἦτο ἀναγκαία, ἵνα τηρῆται εὐλαβὴς τάξις μεταξὺ τοσούτων χιλιάδων προσκυνητῶν.

Ἡ ἑβδόμη ἡμέρα ἐκαλεῖτο *γεφυρισμός*, διότι πρὸς ἀνάμνησιν τῶν χαριεντισμῶν, δι' ὧν ἡ Ἰάμβη διεσκέδασε τὴν Δήμητρα, οἱ κάτοικοι τῶν περιχώρων ἱστάμενοι ἐπὶ τῆς γεφύρας τοῦ Ἰλισσοῦ, οἱ πλεῖστοι προσωπιδοφόροι, ἀπηύθυναν χαριεντισμοὺς καὶ σκώμματα πρὸς τοὺς διαβαίνοντας κατὰ τὴν ἐπιστροφήν, καὶ μάλιστα πρὸς τοὺς γνωστοὺς καὶ ἐπισήμους Ἀθηναίους, οἱ ὁποῖοι ἀνταπέδιδον τὰ σκώμματα πλήρη εὐφυΐας καὶ ἀττικοῦ ἅλατος. Αἱ παρ' ἡμῖν ἀπόκρεῳ ἀναπολοῦσι τὸν ἀρχαῖον ἐκεῖνον γεφυρισμὸν τῶν ἐλευσινίων ἑορτῶν.

Ἡ ὀγδόη ἡμέρα ἐκαλεῖτο *Ἐπιδαύρια*, διότι κατὰ ταύτην, ὡς λέγεται, ἐμυήθη ὁ Ἀσκληπιὸς ἐλθὼν μετὰ τὴν ἑορτήν, ἡ δὲ συνήθεια αὕτη διετηρεῖτο χάριν τῶν βραδέως προσερχομένων. Ἡ ἐννάτη ἐκαλεῖτο *Πλημοχόη*, διότι κατ' αὐτὴν ἔληγον αἱ ἑορταὶ διὰ θυσιῶν, καὶ δύο πήλινα ἀγγεῖα πλήρη οἴνου ἐχύνοντο ἐν εἴδει μεγάλης σπονδῆς τὸ μὲν τὴν πρωΐαν τὸ δὲ τὴν ἑσπέραν, ὁπότε καὶ ἔπινον τὸν *κυκεῶνα*, εἶδος τονικοῦ ποτοῦ κατεσκευασμένου διὰ μίγματος οἴνου, ὕδατος, ἀλεύρου, μέλιτος καὶ μίνθης, τὸ ὁποῖον ἐθεωρεῖτο ἱερὸν ποτόν, διότι τοῦτο συγκατετέθη νὰ πίῃ ἡ Δημήτηρ, φαιδρυνθεῖσα ἐκ τῶν ἀστείων λόγων τῆς γραίας Ἰάμβης. Τότε κατέπαυε καὶ ἡ νηστεία, ἡ ὁποία διήρκει ἐννέα ἡμέρας, ὅσας ἐνήστευσεν ἡ Δημήτηρ, καὶ καθ' ἃς μόνον τὸ ἑσπέρας

ἔτρωγον τοὺς *σησαμίτας*, εἶδος πλακούντων σησάμῳ πεπασμένων, οἷα τὰ παρ' ἡμῖν *σησαμίτια* ἢ *σημίτια*.

Ἡ νηστεία ὡς καὶ ἡ ἐξομολόγησις τῶν ἁμαρτιῶν, ἐθεωρεῖτο ἀπαραίτητος πρὸς ἐξαγνισμὸν τῶν εἰς μύησιν προσερχομένων. Ἡ ἐξομολόγησις μάλιστα ἐθεωρεῖτο ἀναπόφευκτος, διότι ἄνευ πλήρους ἐξομολογήσεως οὐδεὶς ἐγίνετο δεκτὸς εἰς τὰ Μυστήρια. Ὁ Πλούταρχος διηγεῖται, ὅτι ὁ Λύσανδρος ἠθέλησέ ποτε νὰ μετάσχῃ τῶν μυστηρίων τῆς Σαμοθράκης, ὁ δὲ ἱερεύς, πρὸς ὃν ὁ Λύσανδρος προσῆλθε, διέταξεν αὐτὸν νὰ ἐξομολογηθῇ τὸ μέγιστον ἁμάρτημα, ὅπερ διέπραξε: «*Πότερον οὖν, σοῦ τοῦτο κελεύοντος ἢ τῶν θεῶν, τοῦτο δεῖ ποιεῖν*; ἠρώτησεν ὁ Λύσανδρος. *Φαμένου δέ, τῶν θεῶν, — Σὺ τούτου ἔφη, ἐκ ποδῶν μοι κατάστηθι, κἀκείνοις ἐρῶ, ἐὰν πυνθάνωνται.*»

Ὑπῆρχον ἐν Ἐλευσῖνι καὶ ἱέρειαι ἀφωσιωμέναι εἰς τὴν λατρείαν τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Περσεφόνης. Αἱ ἱέρειαι αὗται, κατὰ τὸν Σουΐδαν, ἠδύναντο νὰ μυήσωσιν ἀνωτέρας τάξεως γυναῖκας καί, ἐν ὡρισμέναις τοῦ ἐνιαυτοῦ ἡμέραις, νὰ προσφέρωσι θυσίας ὑπὲρ ἰδιωτῶν, οὐχὶ ὅμως καὶ ὑπὲρ τῆς πόλεως. Ἡ μύησις τῶν γυναικῶν ἐγίνετο ἰδιαιτέρως καὶ εἰς χρόνον διάφορον τῆς τῶν ἀνδρῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Εἰς τί συνίστατο ἡ ἀξία τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων.

Ἐκ πλείστων μαρτυριῶν ἀρχαίων τε καὶ νεωτέρων καὶ ἐκ τῶν γενομένων σοφῶν ἐρευνῶν ἀποδεικνύεται ἀναμφισβητήτως, ὅτι τὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια ἦσαν τὸ ὑψηλότερον μέρος τῆς ἀρχαίας τῶν ἑλλήνων θρησκείας

ἡ μᾶλλον ἡ ἀληθὴς θρησκεία τῆς ἀνεπτυγμένης μερίδος τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. «Τὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια, λέγει ὁ περίφημος Ρενάν, ἀπετέλουν πράγματι οὐσιῶδες μέρος τῆς ἀρχαίας τῶν ἑλλήνων θρησκείας. Αὐτὰ ἐξήσκουν θαυμάσιον θέλγητρον καὶ σπουδαίαν ἠθικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ πασῶν τῆς ἀρχαιότητος ψυχῶν.» «Ἡ μεγάλη ἀρετὴ τῶν Μυστηρίων τῆς Ἐλευσῖνος, λέγει καὶ ὁ γάλλος ἀρχαιολόγος Diehl, συνίστατο εἰς τὸ ὅτι ἐν αὐτοῖς ἐδιδάσκετο ἡ πίστις εἰς ἕνα θεὸν πρῶτον, εἶτα δὲ εἰς τὸ ὑψηλὸν τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς δόγμα, καὶ εἰς τὴν μακαριότητα τῆς αἰωνίου ζωῆς, ἐξαρτωμένην ἔκ τινων ὅρων εὐσεβείας, καθαριότητος καὶ δικαιοσύνης ἐν τῷ παρόντι βίῳ. Διὰ τοῦτο οὐδὲν ἐξισοῦται πρὸς τὸν βαθὺν σεβασμόν, ὃν τὰ σπουδαιότερα πνεύματα τῆς ἀρχαιότητος, φιλόσοφοι, πολιτικοί, ἱστορικοὶ καὶ ποιηταὶ ἔτρεφον πρὸς τὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια. Ἀπὸ τοῦ Πινδάρου μέχρι τοῦ Πλάτωνος, ἀπὸ τοῦ Ἰσοκράτους μέχρι τοῦ Κικέρωνος πάντες ὁμοφώνως ἀναγνωρίζουσιν, ὁπόσον βαθύτατα ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τῶν ψυχῶν.» Ὁ Πίνδαρος, ὁ μετ' εὐλαβείας πάντοτε λαλήσας περὶ τῶν θεῶν, λέγει περὶ τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων :

«Ὄλβιος ὅς τις ἰδὼν κεῖν' εἶσ' ὑπὸ χθόν'.
οἶδε μὲν βίου τελευτάν, *οἶδεν δὲ διόσδοτον ἀρχάν*.

Αἱ τελευταῖαι αὗται λέξεις : ***οἶδεν δὲ διόσδοτον ἀρχάν***, σημαίνουσι, κατὰ τὸν Decharme, ὅτι διὰ τοὺς μεμυημένους ἄρχεται νέα ζωὴ μετὰ θάνατον. Οὕτω καὶ ὁ Σοφοκλῆς ἐν ἀποσπάσματι, σωζομένῳ ἐν τοῖς «Ἠθικοῖς» τοῦ Πλουτάρχου, λέγει :

«Ὡς τρισόλβιοι
κεῖνοι βροτῶν, οἳ ταῦτα δερχθέντες τέλη
μόλωσ' εἰς ᾅδου· τοῖς δε γὰρ μόνον ἐκεῖ
ζῆν ἐστιν, τοῖς δε ἄλλοισι πάντ' ἐκεῖ κακά».

Τὸν ὑψηλὸν σκοπὸν τῶν Μυστηρίων ἐξηγῶν καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ εἰς Δήμητρα ὕμνου, μεμυημένος ὤν, λέγει :

«Ὄλβιος, ὃς τάδ' ὄπωπεν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων·
ὃς δ' ἀτελὴς ἱερῶν, ὅς τ' ἄμμοροι οὔποθ' ὁμοίως
αἶσαν ἔχει φθίμενός περ ὑπὸ ζόφῳ εὐρώεντι.»

Ἐπιγραφή τις, ἀνακαλυφθεῖσα ἐσχάτως ἐν Ἐλευσῖνι, φέρει :

«Ἦ καλὸν ἐκ μακάρων μυστήριον οὐ μόνον εἶναι
τὸν θάνατον θνητοῖς οὐ κακόν, ἀλλ' ἀγαθόν.»

Ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ «Πανηγυρικῷ» λέγει, ὅτι: «*Οἱ μετέχοντες τῶν Μυστηρίων περί τε τῆς τοῦ βίου τελευτῆς καὶ τοῦ σύμπαντος αἰῶνος ἡδίους τὰς ἐλπίδας ἔχουσιν.*» Οὕτω λέγει καὶ ὁ Διόδωρος : «*Γίγνεσθαι δέ φασι καὶ εὐσεβεστέρους καὶ δικαιοτέρους καὶ κατὰ πᾶν βελτίονας τοὺς τῶν Μυστηρίων κοινωνήσοντας.*» Ὁ δὲ ῥήτωρ Ἀνδοκίδης ἐν τῷ **«Περὶ Μυστηρίων»** λέγει πρὸς τοὺς δικαστάς : «*Πρὸς δὲ τούτοις μεμύησθε, καὶ ἑωράκατε τοῖν θεοῖν τὰ ἱερά, ἵνα τιμωρῆτε μὲν τοὺς ἀσεβοῦντας, σῴζητε δὲ τοὺς μηδὲν ἁμαρτάνοντας.*» Ὅπως γίνησθε, δηλονότι, εὐσεβεῖς καὶ δίκαιοι.

Περὶ τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων λέγει καὶ ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος, ὅτι ἐκαθάριζον τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας, καὶ ἀπήλλασσον τὴν ψυχὴν ἀπὸ τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς δεισιδαιμονίας. Τὰ αὐτὰ λέγει καὶ ὁ ἅγιος Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς, ὁ ὁποῖος ἦτο μεμυημένος τὰ Μυστήρια καὶ παρέσχε περὶ αὐτῶν πλείστας πληροφορίας. Ὁ δὲ Κικέρων βεβαιοῖ, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι διὰ τῶν Μυστηρίων διέδωκαν τὸ αἴσθημα τῆς ὁμονοίας καὶ τῆς φιλανθρωπίας. Μετὰ πολλοῦ σεβασμοῦ ἐξεφράσθησαν περὶ τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων ὁ Ἱπποκράτης, ὁ Ἀριστοτέλης καὶ πλεῖστοι ἄλλοι ἔξοχοι ἄνδρες. Ἀλλὰ σπου-

δαιοτέραν θεωρητέον τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πλάτωνος, ὁ ὁποῖος μυηθεὶς τὰ μυστήρια, ὡμίλησε πάντοτε μετὰ σεβασμοῦ καὶ εὐλαβείας περὶ αὐτῶν, ἔξοχα πνεύματα καὶ θείους ἄνδρας ἀποκαλῶν τοὺς καταστήσαντας αὐτά. «*Ἡ ἀρετή*, λέγει ἐν τῷ «Φαίδωνι», *καθαρμός ἐστι τῆς ψυχῆς ἀπὸ τῶν ἡδονῶν καὶ τῶν φόβων καὶ τῶν λυπῶν καὶ τῶν ἄλλων πάντων τῶν τοιούτων. Κάθαρσίς τις τῶν τοιούτων πάντων ἐστὶν ἥ τε σωφροσύνη καὶ ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἀνδρεία καὶ αὐτὴ ἡ φρόνησις. Διὰ δὴ τοῦτο οἱ τὰς τελετὰς ταύτας ἡμῖν καταστήσαντες (τὰ Ἐλευσίνια) οὐ φαῦλοί τινες φαίνονται εἶναι, ἀλλὰ καὶ τῷόντι πάλαι αἰνίττεσθαι ὅτι, ὃς ἂν ἀμύητος καὶ ἀτέλεστος εἰς ᾅδου ἀφίκηται, ἐν βορβόρῳ κείσεται, ὁ δὲ κεκαθαρμένος καὶ τετελεσμένος ἐκεῖσε ἀφικόμενος μετὰ θεῶν οἰκήσει.*» Ἐκ τούτων προφανῶς καταφαίνεται ἡ μεγάλη ἀξία τῶν Μυστηρίων. Οὐχ' ἧττον σπουδαῖον εἶναι καὶ τὸ ἑπόμενον χωρίον, ἐν τῷ αὐτῷ διαλόγῳ τοῦ «Φαίδωνος», ἐν τῷ ὁποίῳ ἐξηγῶν ὁ θεῖος Πλάτων τοὺς λόγους, ὧν ἕνεκα ἀθέμιτον καὶ ἀνόσιον εἶναι ν' ἀποκτείνῃ τις αὐτὸς ἑαυτόν, ἐπάγεται αὐτολεξεὶ τὸ περὶ τούτου δόγμα, ὅπερ κατὰ τὴν τέλεσιν τῶν Μυστηρίων, ὡς βεβαιοῖ ὁ Βιργίλιος, ἀπήγγελλε μεγαλοφώνως ὁ Ἱεροφάντης πρὸς τοὺς Ἐπόπτας ὡς θείαν ἐντολήν, ἀπειλῶν τοὺς αὐτόχειρας διὰ τῆς αἰωνίου κολάσεως, ὡς ἐγκαταλείποντας τὴν θέσιν, εἰς ἣν ἔταξεν αὐτοὺς ὁ Δημιουργὸς ἐν τῷ προσκαίρῳ τούτῳ βίῳ. Τὸ ἐν λόγῳ χωρίον, ἐν ᾧ καταφαίνεται, ὅτι ὁ Πλάτων ἐμυήθη τὰ Μυστήρια καὶ ἐγένετο αὐτήκοος τῆς ἐντολῆς τοῦ Ἱεροφάντου, ἔχει ὧδε : «*Ὁ μὲν οὖν ἐν* ἀ π ο ρ ρ ή τ ο ι ς *λεγόμενος περὶ αὐτῶν λόγος ὡς : «ἔν τινι φρουρᾷ ἐσμὲν οἱ ἄνθρωποι καὶ οὐ δεῖ δὴ ἑαυτὸν ἐκ ταύτης λύειν οὐδ' ἀποδιδράσκειν,» μέγας τίς μοι φαίνεται, καὶ οὐ ῥᾴδιος διιδεῖν.*» Ἐκ τούτων ἀποδεικνύεται ἐναργέστατα, ὅτι ἐν τοῖς Ἐλευσινίοις Μυστηρίοις ἐξηγεῖτο φιλοσοφικῶς τε καὶ θρησκευτικῶς τὸ περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς δόγμα, ὅπερ τοσοῦτον θαυμασίως ἀναπτύσσει ὁ δαιμόνιος Πλά-

των ἐν τῷ «Φαίδωνι».Τὸ δόγμα τοῦτο, κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ μὲν ἀθάνατος ψυχὴ παρίσταται ὡς προσωρινῶς δεσμευμένη ἐν τῷ φθαρτῷ σώματι, μέχρις οὗ διὰ τοῦ θανάτου ἀπαλλάξῃ αὐτὴν ὁ Θεός, ὁ δὲ παρὼν βίος θεωρεῖται πρόσκαιρος, χρησιμεύων ὡς προπαρασκευὴ καὶ δοκιμασία διὰ τὴν μέλλουσαν αἰώνιον ζωήν, τὸ δόγμα, λέγω, τοῦτο, οἷον ἐδιδάσκετο ἐν τοῖς Ἐλευσινίοις Μυστηρίοις, καὶ ἀνεπτύχθη ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος, κατ᾽ οὐδὲν διαφέρει τοῦ περὶ τούτου δόγματος τῆς χριστιανικῆς πίστεως, θεωρούσης τὸν ἐν τῇ γῇ βίον τοῦ ἀνθρώπου πρόσκαιρον καὶ προπαρασκευαστικόν. Καὶ ὁ σοφὸς δὲ Πλούταρχος ἐν τῷ **«Περὶ ψυχῆς»** λέγει τάδε τὰ περίεργα : «*Οἱ ἄνθρωποι γ ε ν έ θ λ ι ο ν τὴν ἡμέραν τῆς γεννήσεως καλοῦσιν, ὡς ἄθλων γινομένην καὶ πόνων μεγάλων ἀρχήν . . . καὶ τὸ σῶμα δ έ μ α ς ὀνομάζουσιν, ὡς δεδεμένης ὑπ' αὐτοῦ τῆς ψυχῆς ἐνταῦθα παρὰ φύσιν· οὐδὲν γάρ, ἐν ᾧ πέφυκεν εἶναι, κατέχεται βίᾳ, καὶ τὸ δεδέσθαι, τήν τε βίαν ταύτην παραγαγόντες ὠνόμασαν βίον . . . Ὅθεν καὶ τὸν θνήσκοντα ἀ ν α π α ύ ε σ θ α ι λέγομεν, ὡς μεγάλης καὶ παρὰ φύσιν ἀνάγκης ἀπαλλαττόμενον.*» Εἶναι ἄρα ὁ θάνατος μετάβασις ἀπὸ τῆς προσκαίρου εἰς τὴν αἰώνιον ζωήν.

Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ ἱερότης τῶν Μυστηρίων συνίστατο εἰς τὸ δόγμα, ὅτι εἰς μόνους τοὺς μεμυημένους ἐπεφυλάσσετο ἡ μετὰ θάνατον μακαριότης, διὰ τοῦτο οὐ μόνον οἱ Ἀθηναῖοι ἔσπευδον ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας νὰ ὑποστῶσι τὴν δοκιμασίαν, καὶ νὰ καταστῶσιν ἄξιοι τοῦ νὰ μυηθῶσι τὰ Μυστήρια, ἀλλὰ καὶ ἐκ πάντων τῶν μερῶν τῆς Ἑλλάδος προσήρχοντο πολλοὶ ἐκλιπαροῦντες, ἵνα γένωνται παραδεκτοί. Τοσοῦτον δὲ ἀναγκαῖον ἐθεωρεῖτο τοῦτο πρὸς σωτηρίαν, ὥστε οἱ ἀμελήσαντες νὰ μυηθῶσι κατὰ τὸ διάστημα τοῦ βίου αὐτῶν, ἔσπευδον νὰ τὸ πράξωσιν, ἅμα ὡς ᾐσθάνοντο προσεγγίζον τὸ τέλος τῆς ἑαυτῶν ζωῆς. Οἱ ξένοι δὲν ἐγίνοντο παραδεκτοὶ εἰς τὰ Μυστήρια,ἐκτὸς ἂν ἐγίνοντο πολῖται Ἀθηναῖοι, καὶ προς-

ἤρχοντο προσάγοντες ἀνάδοχον, ὅστις ἔδει νὰ εἶναι ἐκ τῶν μεμυημένων, καὶ νὰ ἐγγυηθῇ περὶ τῆς ἐν τῷ μέλλοντι ἐναρέτου πολιτείας τοῦ νεοφωτίστου. Ἐξαίρεσις ἐγένετο εἰς μόνον τὸν Ἱπποκράτην, ὡς εὐεργέτην τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, γενόμενον δεκτὸν ἄνευ διατυπώσεων.

Ἡ φήμη τῆς ἱερότητος τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων διήρκεσεν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 381 μετὰ Χριστόν, ὁπότε κατηργήθησαν διὰ διατάγματος τοῦ Αὐτοκράτορος Θεοδοσίου. Ἕνεκα τῆς φήμης ταύτης πλεῖστοι μεγιστᾶνες καὶ εὐγενεῖς Ῥωμαῖοι ἤρχοντο εἰς τὰς Ἀθήνας, ἵνα σπουδάσωσι τὴν φιλοσοφίαν, καὶ μυηθῶσι τὰ Μυστήρια. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἀδριανός, ὁ μέχρι λατρείας ἀγαπήσας τὰς Ἀθήνας καὶ καλύψας τὴν πόλιν καὶ τὰ περίχωρα διὰ μνημείων, ὧν λείψανα διατηροῦνται μέχρι τοῦ νῦν, προσῆλθε καὶ ἐμυήθη τὰ Μυστήρια, ἀφοῦ προηγουμένως ἔλαβε διδάσκαλον τῆς φιλοσοφίας, καὶ οἷον εἰπεῖν κατηχητήν, ἕνα τῶν ἱερέων τοῦ ἐν Ἐλευσῖνι ἱεροῦ. Μετὰ τὸν Ἀδριανὸν ἐμυήθησαν ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, ὁ Κόμμοδος καὶ ἄλλοι ἐπίσημοι Ῥωμαῖοι.

Οὕτω λοιπὸν ἡ *Λευσίνα*, τὸ νῦν μικρόν, ἄσημον, καί, τὸ παραδοξότατον, ἀλβανόφωνον χωρίον, ἦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ ἱερὰ πόλις, ἡ ἁγία Γῆ τῆς Ἑλλάδος. Ὅπως σήμερον ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γῇ τοῦ χριστιανισμοῦ δεικνύονται ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ ἱεροὶ τόποι, οὓς ἐπάτησαν οἱ πόδες τοῦ Θεανθρώπου, καὶ ἐν οἷς ἐτελέσθη τὸ μέγα καὶ ὑπερφυὲς τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως καὶ τῶν θείων παθῶν καὶ τῆς ἀναστάσεως μυστήριον, οὕτω καὶ ἐν Ἐλευσῖνι τὸ πᾶν ἀνεκάλει τὸ ὑποτύπωμα τῶν βημάτων τῆς Δήμητρος. Ἐκεῖ, ἔλεγον, ὑπέστη τὴν θλῖψιν αὐτῆς, ἐκεῖ ἐφανερώθη ἐν τῇ θείᾳ αὐτῆς δόξῃ, ἐκεῖ ἐδίδαξε τοὺς ἀνθρώπους τὰ μυστήρια τῆς εἰς αὐτὴν λατρείας. Ἐδείκνυον τὸ φρέαρ παρὰ τὸ ὁποῖον ἔστη, τὸν

λίθον ἐφ' οὗ ἐκάθησε, τὸ δένδρον ὑπὸ τὸ ὁποῖον ἐσκιάσθη, τὸν οἶκον ἐν τῷ ὁποίῳ ἐφιλοξενήθη, τὴν θέσιν τοῦ πρώτου ναοῦ ὃν ἤγειραν εἰς τὴν εὐεργέτιν τῆς ἀνθρωπότητος θεάν, τὴν ἐν σχήματι γυναικὸς ἐξ οὐρανοῦ κατελθοῦσαν καὶ τοσαῦτα παθοῦσαν ἐπὶ τῆς γῆς. Ὅπως δὲ σήμερον προστρέχουσιν ἐν ὡρισμένῳ τοῦ ἐνιαυτοῦ χρόνῳ πανταχόθεν τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου οἱ εὐσεβεῖς προσκυνηταὶ τῶν ἁγίων Τόπων, ἵνα παραστῶσιν εἰς τὰς μυστηριώδεις τελετὰς τῶν παθῶν καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Σωτῆρος, οὕτω καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα συνήρχοντο εἰς τὴν Ἐλευσῖνα ἐκ πάντων τῶν μερῶν τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν καιρὸν τῶν μεγάλων τελετῶν τῆς Δήμητρος, ἵνα μυηθῶσι τὰ Μυστήρια ἢ μετάσχωσι τῶν ἱερῶν ἐκείνων τελετῶν.

Παράδοξος καὶ μυστηριώδης σύμπτωσις ὁμοιότητος θρησκευτικῶν γεγονότων, προεικονίζουσα τὴν μέλλουσαν μετὰ τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου σχέσιν καὶ ἀλληλεπίδρασιν τῶν δύο, ἀντιθέτων μὲν κατὰ τὸ φαινόμενον συμφώνων δὲ κατ'οὐσίαν, θρησκειῶν! Καὶ λέγω συμφώνων κατ'οὐσίαν, διότι, πλὴν τοῦ ὑπερφυοῦς τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως καὶ τῆς ἀναστάσεως δόγματος, ἡ ἐν τοῖς Ἐλευσινίοις Μυστηρίοις διδασκαλία οὐδόλως σχεδὸν διέφερε τῆς τοῦ Εὐαγγελίου. Εἶναι ἀναντίρρητον, ὅτι εἰς τὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια, τὰ ὁποῖα ἐχωρίζοντο ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας τῆς πολυθείας, ἀπεκαλύπτοντο αἱ ὑψηλαὶ ἀλήθειαι τῆς πίστεως εἰς ἕνα μόνον Θεόν, δημιουργὸν τοῦ παντός, ἄναρχον, αἰώνιον, ἄϋλον, πάνσοφον, παντοδύναμον καὶ παντεπόπτην, καὶ ἀνεπτύσσετο τὸ δόγμα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ τὸ τῆς μελλούσης κρίσεως καὶ ἀνταποδόσεως, ἐξαρτωμένης ἐκ τῶν πράξεων τοῦ παρόντος βίου. Οἱ μεμυημένοι, κατὰ τὸν καιρὸν τῆς δοκιμασίας αὐτῶν διαρκούσης ἓν ἔτος τοὐλάχιστον, ἐδιδάσκοντο οὐ μόνον τὰ ὑψηλὰ θρησκευτικὰ δόγματα, ἀλλὰ καὶ τὴν πραγματικὴν ἄσκησιν τῆς ἀρε-

της, ήτοι την έγκράτειαν, την σωφροσύνην, την δικαιοσύνην, την φιλανθρωπίαν, την ανεξικακίαν και την ελευθερίαν της συνειδήσεως, ήτοι την ανεξιθρησκείαν.

Αί μεγάλαι αύται και σωτήριοι αλήθειαι διαλάμπουσιν εν τοις συγγράμμασι των τα Ελευσίνια Μυστήρια μυηθέντων μεγάλων σοφών της αρχαίας Ελλάδος, προ πάντων δε και εξόχως ανεπτύχθησαν υπό του θείου Πλάτωνος, όν δικαίως ωνόμασαν *Μωσῆν ἀττικίζοντα*, και περί του οποίου ο ιερός Αύγουστίνος λέγει : *«Οὐκ ἀλλότρια τὰ Πλάτωνος δόγματα τῶν Χριστοῦ»*. Περί της ελληνικής φιλοσοφίας λέγει και ο Άγιος Κλήμης ο Άλεξανδρεύς : *«Ἦν μὲν οὖν πρὸ τῆς τοῦ Κυρίου παρουσίας εἰς δικαιοσύνην Ἕλλησιν ἀναγκαία φιλοσοφία, νῦν δὲ χρησίμη πρὸς θεοσέβειαν γίνεται, προπαιδεία τις οὖσα τοῖς τὴν πίστιν δι' ἀποδείξεως καρπουμένοις »*

Διά τούτο και οι πρώτοι πατέρες της Εκκλησίας, και μάλιστα οι ανήκοντες είς την περίφημον της Αλεξανδρείας θεολογικήν σχολήν, ελληνομαθέστατοι όντες, ετίμων μεγάλως τους αρχαίους Έλληνας σοφούς, μεγίστην ευρίσκοντες την συγγένειαν μεταξύ της ελληνικής φιλοσοφίας και του χριστιανισμού. Έφρόνουν δέ, ότι καθώς οι προφήται της Αγίας Γραφής εφωτίσθησαν εκ θείας αποκαλύψεως, ίνα προπαρασκευάσωσι τους Ιουδαίους είς τον χριστιανισμόν, ούτω και οι σοφοί της αρχαίας Ελλάδος εφωτίσθησαν διά τινων ακτίνων του Θείου Λόγου, ίνα γνωρίσωσι τον αληθινόν Θεόν, και προπαρασκευάσωσι τους Έλληνας καί, δι' αυτών, τα άλλα έθνη είς παραδοχήν της χριστιανικής πίστεως. Είς θείαν λοιπόν έμπνευσιν απέδιδον τας περί ενός Θεού και της αθανασίας της ψυχής δοξασίας των Ελλήνων σοφών, ούς προαποστόλους του χριστιανισμού εθεώρουν. *«Ἡ φιλοσοφία*, λέγει ο ιερώτατος και σοφώτατος Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, *καὶ προηγουμένως τοῖς Ἕλλησιν ἐδόθη τότε, πρὶν ἢ τὸν Κύριον καλέσαι τοὺς Ἕλληνας. Ἐπαιδαγώγει γὰρ καὶ*

αὐτὴ τὸ Ἑλληνικόν, ὡς ὁ νόμος τοὺς Ἑβραίους εἰς Χριστόν. Προπαρασκευάζει τοίνυν ἡ φιλοσοφία προοδοποιοῦσα τὸν ὑπὸ Χριστοῦ τελειούμενον.» Οὕτω καὶ νεώτερός τις φιλόλογος, παραβάλλων τὸ ἐν Ἀντιγόνῃ τοῦ Σοφοκλέους : *«Ζεὺς γὰρ μεγάλης γλώσσης κόμπους ὑπερεχθαίρει»* πρὸς τὸ τῆς Γραφῆς : *«Μισεῖ Κύριος τοὺς ὑπερηφάνους»*, λέγει, ὅτι ἡ ἠθικὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ εἶναι γνησία ἀδελφὴ τῆς εὐαγγελικῆς ἠθικῆς καὶ ὅτι, ἄν τις θελήσῃ νὰ συλλέξῃ πάσας ἐκείνας τὰς γνώμας, τὰς διεσπαρμένας παρά τε τοῖς ποιηταῖς καὶ τοῖς πεζογράφοις, καὶ αἵτινες διὰ τῶν λέξεων μόνον διαφέρουσι τῶν γραφικῶν ῥητῶν, θέλει πεισθῇ τρανώτατα, ὅτι ὁ ἑλληνισμὸς εἶναι πρόδρομος τοῦ χριστιανισμοῦ.

Μετὰ τὴν γνῶσιν τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου Θεοῦ οἱ μεμυημένοι ἐδιδάσκοντο τὰς ἀφῃρημένας ἰδέας τῆς μεταφυσικῆς, τῆς ἠθικῆς, τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς φυσιολογίας. Τότε ἐξηγοῦντο εἰς αὐτοὺς αἱ ἀλληγορίαι τῶν μύθων, καὶ ἐμάνθανον, ὅτι ἡ πληθὺς τῶν θεῶν οὐδὲν ἄλλο ἐσήμαινεν ἢ τὰς φυσικὰς δυνάμεις, δι᾽ ὧν ὁ δημιουργὸς τοῦ παντὸς διεμόρφωσε τὴν ἄψυχον ὕλην, καὶ συντηρεῖ τὴν δημιουργίαν αὐτοῦ διὰ νόμων ἀναλλοιώτων. Τότε ἐμάνθανον, ὅτι ὁ Ζεὺς εἶναι ὁ αἰθήρ, καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ Ἥρα ὁ ἀήρ, ἐκ δὲ τῆς συζυγίας τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἥρας (τοῦ αἰθέρος καὶ τοῦ ἀέρος) παράγονται πάντα τὰ ἐν τῇ ἀτμοσφαίρᾳ καταπληκτικὰ φαινόμενα, ἡ βροχή, ἡ χάλαζα, αἱ ἀστραπαί, αἱ βρονταί, ὁ κεραυνὸς κτλ. Ἐκ τῶν φαινομένων δὲ τούτων ὁ ὑπέρτατος θεὸς Ὀλύμπου, ὁ διὰ τῶν κυανῶν αὐτοῦ ὀφρύων, τουτέστι τῶν μελανῶν νεφῶν, ἐλελίζων τὸν Ὄλυμπον, λαμβάνει παρὰ τῶν ποιητῶν ἀνάλογα ἐπίθετα, οἷον *ὀμβρήεις, κυανοχαίτης, νεφεληγερέτης, κελαινεφής, ἐρίγδουπος, ὑψιβρεμέτης, κεραύνιος* καὶ τὰ ὅμοια. Παρὰ Σοφοκλεῖ ὁ Οἰδίπους, ἐπικαλούμενος τὴν ἐξ ὕψους βοήθειαν, ἀνακράζει :

Ὦ μέγας αἰθήρ! Ὦ Ζεῦ!

Ἐπίσης καὶ ὁ Εὐριπίδης (Ἀποσπασμ.) λέγει:

«Ὁρᾷς τὸν ὑψοῦ τόν δ' ἄπειρον αἰθέρα,
τοῦτον νόμιζε Ζῆνα, τόν δ' ἡγοῦ θεόν.»

Οὕτω καὶ ἐν Μελανίππῃ:

«Ὄμνυμι ἱερὸν αἰθέρ' οἴκησιν Διός.»

Εἰς τὸν ἄπειρον καὶ ἱερὸν αἰθέρα τίθησι καὶ ὁ Προφητάναξ Δαυῒδ τὸν θρόνον τοῦ Ὑψίστου Θεοῦ Σαβαώθ, λέγων ἐν τῷ θαυμασίῳ διὰ τὸ κάλλος καὶ τὸ ποιητικὸν ὕψος ΙΓ'. ψαλμῷ: «*Καὶ ἔκλινεν οὐρανόν, καὶ κατέβη, καὶ γνόφος ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ· καὶ ἔθετο σκότος ἀποκρυφὴν αὐτοῦ· κύκλῳ αὐτοῦ ἡ σκηνὴ αὐτοῦ σκοτεινὸν ὕδωρ ἐν νεφέλαις ἀέρων.*»

Ἄλλως δὲ καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα Ζεὺς (Δωρ. ἀντὶ Δεύς), ῥίζαν ἔχει τὸ δεύ-δεύω, ἤτοι βρέχω, ὅθεν εὔδιος, εὐδία κτλ. Ἐκ τοῦ Δεὺς παράγεται τὸ λατινικὸν Deus καὶ τὸ γαλλικὸν Dieu, ἤτοι Θεός. Περὶ δὲ τῆς Ἥρας, ὅτι εἶναι ὁ Ἀὴρ κατ' ἀναγραμματισμόν, ὅπως ἡ Ῥέα κατ' ἀναγραμματισμὸν εἶναι Ἔρα=Γῆ, (ἐξ οὗ τὸ λατινικὸν terra), περὶ τούτων δὲν δύναται, νομίζω, νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, σφαλερὰν δὲ θεωρητέον τὴν παραγωγὴν τῶν λέξεων τούτων ἐκ τῆς σανσκριτικῆς, ἀφοῦ ὑπάρχει ἡ ῥίζα αὐτῶν ἐν τῇ ἑλληνικῇ.

Ἐμάνθανεν ἐπίσης ὁ μεμυημένος, ὅτι ὁ Φοῖβος Ἀπόλλων, ὁ *χρυσοκόμης*, ὁ *ἀργυρότοξος*, ὁ *ἑκηβόλος*, ὁ *ἑκάεργος*, εἶναι ὁ λαμπρὸς καὶ φωτοβόλος Ἥλιος, ἡ δὲ ἀδελφὴ αὐτοῦ Ἄρτεμις εἶναι ἡ Σελήνη, ἡ λάμπουσα θεά, καὶ διὰ τοῦτο *Φοίβη* καὶ *ἑκαέργη* καλουμένη, ὡς ὁ ἀδελφὸς αὐτῆς ἐκαλεῖτο *Φοῖβος* καὶ *ἑκάεργος*. Ἀμφότεροι οἱ δίδυμοι ἀδελφοὶ ἐγεννήθησαν, κατὰ τὴν μυθολογίαν, ἐν Δήλῳ, διότι οἱ Ἕλληνες ἐκ τοῦ μέρους ἐκείνου τοῦ ὁρίζοντος ἔβλεπον αὐτοὺς ἀνατέλλοντας. Οὕτω καὶ ὁ Πο-

σειδῶν, ὁ θεὸς τῆς θαλάσσης, ὁ ἄγριος θεός, ὁ τραχύς, ὁ αἰφνιδίως ὀργιζόμενος καὶ μαινόμενος, εἶναι ἡ ἀγρία καὶ φοβερὰ θάλασσα, οἱ δὲ τραχεῖς, ἄγριοι καὶ ἀφρόεντες ἵπποι αὐτοῦ εἶναι τὰ ἄγρια καὶ ἀφρίζοντα κύματα. Ὁ Πλούτων εἶναι αἱ ὑπόγειοι δυνάμεις καὶ ὁ ἐν τοῖς κόλποις τῆς γῆς κρυπτόμενος πλοῦτος. Ὁ Ἥφαιστος εἶναι τὸ πῦρ, δι' οὗ διαλύονται καὶ μετασχηματίζονται τὰ ὄντα, καὶ κατασκευάζονται τὰ πρὸς πᾶσαν τεχνουργίαν χρήσιμα. Ἡ Ἀφροδίτη εἶναι ἡ παραγωγικὴ δύναμις. Ἡ Ἀθηνᾶ, ἡ γεννηθεῖσα ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ Διός, εἶναι ἡ φρόνησις. Ἡ Δημήτηρ εἶναι ἡ Γῆ μήτηρ, ἡ διὰ τῶν προϊόντων αὐτῆς τρέφουσα τὴν ἀνθρωπότητα· καὶ ἡ θυγάτηρ αὐτῆς Περσεφόνη, ἡ ἓξ μῆνας διαμένουσα, κατὰ τὴν μυθολογίαν, εἰς τὸν ᾅδην, εἶναι ἡ πολυειδὴς βλάστησις, τὴν ὁποίαν, κρυπτομένην τὸν χειμῶνα ὁπόταν πᾶσα βλάστησις ξηραίνεται, κλαίει ἡ μήτηρ γῆ ἡ ἀπολέσασα τὸ τέκνον της, τὴν χαρὰν καὶ τὸ κόσμημα αὐτῆς. Ὁ Διόνυσος, ὁ θεὸς τοῦ οἴνου, τοῦ *εὐφραίνοντος καρδίαν ἀνθρώπου*, κατὰ τὸν Προφητάνακτα, εἶναι ὁ οἶνος θεοποιηθείς. Γνωστόν, ὅτι ὁ Πλάτων μεταχειρίζεται πολλάκις τὴν λέξιν Διόνυσος ἀντὶ τοῦ οἶνος. Ὁ Πρωτεὺς καὶ αἱ πολυειδεῖς αὐτοῦ μεταμορφώσεις οὐδὲν ἄλλο ἐσήμαινεν ἢ τὰς πολυαρίθμους συζυγίας τῶν στοιχείων καὶ τὴν ἀναρίθμητον γέννησιν καὶ παραγωγὴν τῶν ὄντων. Ἡ Θέμις εἶναι ἡ θεία δικαιοσύνη, καὶ ἡ Νέμεσις ἡ θεία δίκη. Ἡ πάλη τῶν Γιγάντων καὶ τῶν Τιτάνων εἶναι ἡ φοβερὰ πάλη τῶν στοιχείων κατὰ τὴν μόρφωσιν καὶ τὴν ἐκ τοῦ χάους παραγωγὴν τῆς γῆς κτλ.

Οὕτως ἐξηγουμένη ἡ θρησκεία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων κατέρριπτε τὰ δόγματα τῆς πολυθείας καὶ τὰς τοῦ ὄχλου δεισιδαιμονίας, καὶ ἦτο θρησκεία ὑψηλὴ καὶ μεταφυσική, ἀξία ἔθνους σοφοῦ καὶ μεγαλουργοῦ. Διότι γελοῖον ἤθελεν εἶναι καὶ τὸ νὰ φαντασθῇ τις, ὅτι ἐν τῇ μητρὶ τῶν φώτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἐν τῇ κλεινῇ

ἐκείνῃ πόλει τῶν Ἀθηνῶν, ἔνθα συνεκεντρώθη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἅπασα ἡ ἀνθρωπίνη σοφία, ἔνθα ἐδίδαξαν ὁ Ἀναξαγόρας, ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, οἱ στωϊκοί, οἱ πυθαγορικοί, οἱ ἐλεατικοὶ καὶ λοιποὶ διαφόρων συστημάτων φιλόσοφοι, οἱ ἕνα καὶ μόνον Θεὸν δοξάσαντες καὶ διδάξαντες, ἔνθα ἤκμασαν καὶ ἔδρασαν εἰς πάντας τοὺς κλάδους τῆς ἐπιστήμης τοσοῦτοι μεγαλουργοὶ καὶ θεῖοι ἄνδρες, ἔνθα ἐμορφώθη καὶ ἐδιδάχθη ἡ Λογικὴ ἐπιστήμη, ἡ ἐξετάζουσα τοὺς νόμους καὶ τοὺς κανόνας τοῦ ὀρθῶς διανοεῖσθαι καὶ σκοπίμως ἐνεργεῖν, ἡ διαφωτίζουσα τὴν πορείαν τῆς διανοίας καὶ προφυλάττουσα τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ τῆς μωρίας καὶ τῆς πλάνης, ὅτι ἦτο δυνατὸν ἐν τῇ οὕτως ἐξόχως ἀνεπτυγμένῃ ἐκείνῃ κοινωνίᾳ νὰ πιστεύωνται κατὰ γράμμα τὰ μωρὰ καὶ γελοῖα καὶ ἀνήθικα μυθεύματα τῆς πολυθείας, τὰ ὁποῖα οἱ ποιηταί, καὶ μάλιστα ὁ Ἀριστοφάνης, ἐχλεύασαν πολλάκις ἀπὸ τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου, γελωτοποιοῦντες τοὺς θεούς, ἐπιτρεπόντων τῶν ἀρχόντων, οἱ ὁποῖοι, μεμυημένοι ὄντες τὰ μυστήρια, δὲν ἐσκανδαλίζοντο. «*Μέγιστα ψεύδη, καὶ ἀλληγορικὰ πλάσματα*» ἀποκαλεῖ ὁ Πλάτων ἐν τῷ Β'. βιβλίῳ τῆς «Πολιτείας» αὐτοῦ τοὺς περὶ θεῶν μύθους τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας.

Αὐτὸς ὁ Εὐριπίδης δὲν ἐδίστασε νὰ εἴπῃ ἀπὸ τῆς σκηνῆς, ὅτι δὲν παραδέχεται θεοὺς κακούς: «*Εἰ οἱ θεοὶ εἰσὶ κακοί, οὐκ εἰσὶ θεοὶ*» καὶ ὅτι οἱ μῦθοι εἶναι «*ἀοιδῶν δύστηνοι λόγοι*». Ἐν τῇ τραγῳδίᾳ «Ἡρακλῆς μαινόμενος» ὁ Θησεὺς παρίσταται λέγων :

«Οὐδενὸς δὲ θνητῶν ταῖς τύχαις ἀκήρατος,
οὐ θεῶν, ἀοιδῶν εἴ περ οὐ ψευδεῖς λόγοι.»

Πρὸς ταῦτα ἀποκρίνεται ὁ Ἡρακλῆς μετὰ φρίκης :

«Οἴμοι ! πάρεργά τοι τάδε ἔστ' ἐμῶν κακῶν·
ἐγὼ δὲ τοὺς θεοὺς οὔτε λίκτρ', ἃ μὴ θέμις,

στέργειν νομίζω, δεσμά τ' ἐξάπτειν χεροῖν
οὔτ' ἠξίωσα πώποτ', οὔτε πείσομαι·
δεῖται γὰρ ὁ Θεός, εἴπερ ἔστ' ὄντως Θεός,
οὐδενός· ἀοιδῶν οἵ δε δύστηνοι λόγοι.»

Σημειωτέον, ὅτι τοὺς λόγους τούτους ἐκ προθέσεως ἔθηκεν ὁ ἀπὸ σκηνῆς φιλόσοφος εἰς τὸ στόμα τοῦ μαινομένου Ἡρακλέους, ἵνα μὴ ἄλλως σκανδαλίσῃ τὸν ἀμαθῆ ὄχλον. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ ὁ θεῖος Πλάτων, ἐν τῷ «Τιμαίῳ», ἐξηγῶν ὅτι ὁ κόσμος εἶναι δημιούργημα τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ, προστίθησι: «***Τὸν μὲν οὖν ποιητὴν καὶ πατέρα τοῦ παντὸς εὑρεῖν τε ἔργον, καὶ εὑρόντα εἰς πάντας ἀδύνατον λέγειν.***» Ἐκ τούτου ἐξηγεῖται ἡ αὐστηροτάτη μυστικότης ἡ ἐν τοῖς Ἐλευσινίοις Μυστηρίοις τετηρουμένη. Τὸ ἀπόρρητον τῶν Μυστηρίων δὲν εἶχε βεβαίως ἄλλον λόγον ἢ τὸ ὅτι τὸ ἐν αὐτοῖς ἀποκαλυπτόμενον δόγμα περὶ τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου Θεοῦ, δημιουργοῦ τοῦ παντός, δὲν ἔπρεπε νὰ περιέλθῃ εἰς γνῶσιν τοῦ εἰς τὴν πολυθεΐαν πιστεύοντος ἀμαθοῦς ὄχλου, διότι ἕκαστος ἐννοεῖ ὁποῖαι θὰ ἦσαν αἱ συνέπειαι τῆς τοιαύτης ἀποκαλύψεως.

Οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, ὅτι οἱ μεμυημένοι τὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια, ἅπαντες οἱ Ἕλληνες σοφοὶ καὶ οἱ πολυάριθμοι μαθηταὶ αὐτῶν, ἅπασα δηλονότι ἡ πεφωτισμένη κοινωνία, ἐδόξαζον ἕνα καὶ μόνον Θεόν, δημιουργὸν τοῦ παντός, πανάγαθον, παντέλειον, πάνσοφον καὶ παντοδύναμον. Μόνοι οἱ μηδέποτε ἀναγνόντες, ἢ οἱ ἀμελῶς καὶ ἐπιπολαίως ἀναγινώσκοντες τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας ποιητὰς καὶ συγγραφεῖς, δὲν δύνανται ν' ἀντιληφθῶσιν, ὅτι ἐν πᾶσι διαλάμπει ἡ ἔννοια τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου Θεοῦ καὶ ὅτι, ἂν οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς ἀναφέρουσι πολλάκις τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ εἰς πληθυντικὸν ἀριθμόν, πράττουσι τοῦτο ἢ κατὰ συνήθειαν ἢ ὅπως μὴ προσκρούσωσιν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν θρησκείαν

τοῦ πλήθους. Πλειστάκις ὅμως, καὶ μάλιστα ὁσάκις πρόκειται νὰ ἐκδηλωθῇ ὡρισμένως καὶ σπουδαίως ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ, μεταχειρίζονται τὸν ἑνικὸν ἀριθμόν. Μυρία εὑρίσκομεν παραδείγματα ἐν τοῖς συγγράμμασι τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Ξενοφῶντος, τοῦ Τιμαίου, τοῦ Πλουτάρχου, τοῦ Ξενοφάνους καὶ ἐν τοῖς σωζομένοις ἀποσπάσμασι τῶν συγγραμμάτων τῶν ἄλλων σοφῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Ὁ φιλόσοφος Ἀντισθένης ἀναφανδὸν ἐκήρυττεν, ὅτι: «Πολλοὺς μὲν θεοὺς λατρεύουσι τὰ διάφορα ἔθνη, ἀλλ' ἡ φύσις ἕνα καὶ μόνον Θεὸν ἐνδείκνυσι.»

Περὶ τῆς θείας Προνοίας οὐδὲν ὑψηλότερον καὶ πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν συμφωνότερον τῆς ἐν τῷ Η'. βιβλίῳ τῶν «Ἀπομνημονευμάτων» τοῦ Ξενοφῶντος συνδιαλέξεως τοῦ Σωκράτους πρὸς τὸν ἄθεον Ἀριστόδημον, τὸν ἀποκαλούμενον *μικρόν*. Ἀποδείξας ὁ θεῖος Σωκράτης διὰ λόγων ἁπλῶν μὲν ἀλλ' ἀκαταμαχήτων τὴν ὕπαρξιν τῆς θείας Προνοίας, ἐπιλέγει: «*Οὕτω καὶ σὺ εὐσεβὴς ὤν, γνώσει τὸ θεῖον ὅτι τοσοῦτον καὶ τοιοῦτόν ἐστιν, ὥσθ' ἅμα πάντα ὁρᾶν, καὶ πάντα ἀκούειν, καὶ πανταχοῦ παρεῖναι, καὶ ἅμα πάντων ἐπιμελεῖσθαι*»· ὅτι δηλαδὴ ὁ Θεὸς εἶναι παντοδύναμος, πάνσοφος, πανταχοῦ παρὼν καὶ τὰ πάντα πληρῶν.

Περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου ἡ δόξα Τιμαίου τοῦ Λοκροῦ συμφωνεῖ πληρέστατα πρὸς τὴν Ἁγίαν Γραφήν. Τί λέγει αὕτη περὶ τῆς δημιουργίας; «*Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, ἡ δὲ γῆ ἦν ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος, καὶ σκότος ἔκειτο ἐπάνω τῆς ἀβύσσου καὶ εἶπεν ὁ Θεός· Γεννηθήτω φῶς καὶ ἐγένετο φῶς.*» Τί δὲ ἐδόξαζεν ὁ Τίμαιος; «*Πρὶν οὐρανὸν γενέσθαι λόγῳ, ἤσθην ἰδέα καὶ ὕλη, καὶ ὁ Θεὸς δημιουργὸς τοῦ βελτίονος . . . Ἀγαθὸς δὲ ὢν ὁ Θεός, ὁρῶν τε τὴν ὕλην δεχομένην τὴν ἰδέαν καὶ ἠλλοιωμένην παντοίως μὲν ἀτάκτως δέ, ἐδεῖτο εἰς τάξιν αὐτὴν ἄγειν, καὶ ἐξ ἀορίστων μεταβολῶν εἰς ὡρισμένην καταστῆσαι . . . Ἐποίη-*

σεν οὖν ὁ Θεὸς τόνδε τὸν κόσμον ἐξ ἁπάσης τῆς ὕλης, καὶ σφαιροειδὲς τὸ σῶμα ἐποίησε, τελειότερον γὰρ τῶν ἄλλων σχημάτων ἦν τοῦτο... Θεὸν δὲ τὸν αἰώνιον νόος ὁρᾷ μόνος, τὸν πάντων ἀρχηγὸν καὶ γενέτορα τουτέων.» Ὑπάρχει, ἐρωτῶμεν, ὑψηλοτέρα ταύτης δόξα περὶ Θεοῦ; Δύνανται δὲ νὰ θεωρηθῶσι πολυθεϊσταὶ καὶ εἰδωλολάτραι οἱ ταῦτα γράφοντες καὶ διδάσκοντες;

Ἀλλὰ καὶ πρὸ τοῦ Εὐριπίδου καὶ πρὸ τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Πλάτωνος οἱ ἀρχαιότατοι Ἕλληνες σοφοὶ ἕνα καὶ μόνον Θεὸν ἐδόξαζον ἄναρχον, αἰώνιον καὶ δημιουργὸν τοῦ παντός. Θαλῆς ὁ Μιλήσιος, εἷς τῶν ἑπτὰ σοφῶν τῆς Ἑλλάδος, σύγχρονος σχεδὸν τῶν προφητῶν, ἔσχε πρῶτος τὴν ἰδέαν, ὅτι σφάλλεται ἡ ἀνθρωπότης ζητοῦσα νὰ ἐξηγήσῃ τὸν κόσμον διὰ τῆς φαντασίας, καὶ ὅτι ἀσφαλεστέρα ὁδὸς εἶναι ἡ ἐκ φυσικῶν αἰτιῶν ἐξήγησις τοῦ κόσμου καὶ τῶν φαινομένων αὐτοῦ. Ἐρωτηθεὶς ἐν τῷ συμποσίῳ τῶν ἑπτὰ σοφῶν: «*Τί ἐστι τὸ πρεσβύτατον τῶν ὄντων;*» ἀπεκρίνατο: «*Πρεσβύτατον τῶν ὄντων Θεός, ἀγέννητος γάρ.*» Ἐρωτηθεὶς δέ: «*Τί κάλλιστον;*» εἶπεν: «*Ὁ κόσμος, ποίημα γὰρ Θεοῦ.*» Οὕτω καὶ ὁ ποιητὴς καὶ φιλόσοφος Ξενοφάνης, ὁ ἱδρυτὴς τῆς Ἐλεατικῆς Σχολῆς, ἐρραψῴδει ἓξ αἰῶνας πρὸ Χριστοῦ: «*Εἷς Θεὸς μέγιστος, οὔτε δέμας θνητοῖσιν ὁμοίιος, οὔτε νόημα.*» Στηλιτεύων δὲ τὴν πολυθείαν καὶ τὰς ὑπὸ τῶν μυθολόγων ἀποδιδομένας εἰς τοὺς θεοὺς ἀθεμιτουργίας, λέγει:

Πάντα θεοῖσιν ἀνέθηκαν Ὅμηρός θ' Ἡσίοδός τε
ὅσα παρ' ἀνθρώποισιν ὀνείδεα καὶ ψόγος ἐστίν,
καὶ πλεῖστ' ἐφθέγξαντο θεῶν ἀθεμίστια ἔργα
κλέπτειν, μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν.»

Ἐν πᾶσι τούτοις πᾶσα ἄλλη ἔννοια ἐπικρατεῖ ἢ ἡ τῆς πολυθείας, καὶ πᾶσα ἄλλη πίστις ἢ ἡ τῆς εἰδωλολατρείας.

Ἀλλὰ καὶ πρὸ τῆς γεννήσεως καὶ ἀναπτύξεως τῆς φιλοσοφίας τὸ ἀληθὲς θρησκευτικὸν αἴσθημα ἀνεξάρτητον τῆς μυθολογίας ὑπῆρχεν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι, ὡς ἀπέδειξεν ὁ Λουδοβῖκος Μενὰρ ἐν τῷ σπουδαίῳ αὐτοῦ συγγράμματι ἐπιγραφομένῳ : «Ἡ πρὸ τῶν φιλοσόφων ἠθική» (La morale avant les philosophes). «Ἀπὸ τῶν Ὁμηρικῶν χρόνων, λέγει, οἱ Ἕλληνες, οἱ ἀρεσκόμενοι εἰς τὰς μυθολογικὰς διηγήσεις τῶν ἀθεμίτων ἐρώτων τοῦ Διός, ἐπίστευον τὸν θεὸν τοῦτον ὑπέρτατον, ὕψιστον, παντίσχυρον τοῦ κόσμου κύριον, πατέρα τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἀμείβοντα τὴν ἀρετὴν καὶ τιμωροῦντα τὴν κακίαν. Ὥστε, ὅταν οἱ Ἕλληνες δὲν ὁμιλῶσι τὴν μυθολογικὴν γλῶσσαν, ἡ π ε ρ ὶ θ ε ό τ η τ ο ς ἔ ν ν ο ι α α ὐ τ ῶ ν δ ὲ ν δ ι α φ έ ρ ε ι τ ῆ ς ἡ μ ε τ έ ρ α ς». Ὁ Ζεὺς ὀνομάζεται καὶ παρὰ τῷ Παυσανίᾳ ὁ *Ὕπατος Θεός*, ὁ *Ὕψιστος*. Ἐν Ἀθήναις ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Πνυκὸς ὑπῆρχε ναὸς *Διὸς Ὑψίστου*. Αἱ ἱέρειαι τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ τῆς Δωδώνης, αἱ λεγόμεναι Πελειάδες, ᾖδον τὴν ἑπομένην φράσιν : «*Ζεὺς ἦν, Ζεὺς ἐστί, Ζεὺς ἔσεται, ὦ μεγάλε Ζεῦ!*» Εἰς Ἀθήνας ἐλθὼν ὁ Ἀπόστολος Παῦλος εὗρεν ἀρχαῖον βωμὸν ἀφιερωμένον *Ἀγνώστῳ Θεῷ*. Ὑπῆρχεν ἄρα καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἡ ἔννοια ἑνὸς ὑψίστου, αἰωνίου καὶ παντοδυνάμου Ὄντος, εἰς τὸ ὁποῖον ἐδόθη τὸ ὄνομα Ζεύς, ὅπως ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ εἰς τὸν Ὕψιστον Θεὸν ἐδόθη τὸ ὄνομα Ἰεχωβᾶ καὶ Σαβαώθ.

Ἀφοῦ λοιπὸν τὸ ἀληθές, τὸ ὑψηλὸν θρησκευτικὸν αἴσθημα ὑπῆρχεν ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς γεννήσεως τῆς φιλοσοφίας, δικαιούμεθα βεβαίως νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ἡ ἀληθὴς θρησκεία ἐδιδάσκετο ἀπορρήτως ἐν τοῖς Ἐλευσινίοις Μυστηρίοις, ἱδρυθεῖσιν ἐν τῇ προϊστορικῇ ἀρχαιότητι· ὅτι ἑπομένως τὰ Μυστήρια ἐκεῖνα, καθαρίζοντα τὸν βίον τῶν μεμυημένων, καταργοῦντα τὰς δεισιδαιμονίας, λαμπρύνοντα τὸν νοῦν καὶ ἀνυψοῦντα αὐτὸν μέ-

χρι τοῦ θρόνου τοῦ Ὑπερτάτου Ὄντος, συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀπαράμιλλον ἔξαρσιν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτῆρος, ἀνέπτυξαν τὸ φιλοσοφικὸν πνεῦμα καὶ τὸ πατριωτικὸν φρόνημα, καὶ ἐμόρφωσαν τοὺς μεγάλους ἄνδρας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, οὓς δὲν ἠδύνατο βεβαίως νὰ μορφώσῃ, κατὰ γράμμα λαμβανομένη, ἡ μωρά, γελοία καὶ ἀνήθικος τῶν εἰδώλων θρησκεία.

Ἐπειδὴ δὲ ὁ μεμυημένος ἐδιδάσκετο ὅτι, ἵνα γένηται ὄλβιος ἔν τε τῷ παρόντι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι βίῳ, ἔπρεπεν ἐξαγνιζόμενος ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας νὰ τηρήσῃ βίον ἄμεμπτον, ν' ἀγαπᾷ ἐξ ὅλων αὐτοῦ τῶν δυνάμεων καὶ νὰ πράττῃ, καθ'ὅλην αὐτῆς τὴν ἔκτασιν, τὴν φιλόθεον ἀρετήν, ἕπεται ὅτι ὁ ὑπὲρ πατρίδος καὶ δόξης ἔρως ἐλάμβανεν ἐκ τῆς θρησκείας νέαν ἰσχύν, νέαν διεύθυνσιν καὶ νέον σκοπόν. Ἡ ἔννοια τῆς ἀθανασίας ἐξευγενίζει τὸν ἄνθρωπον ἀνυψοῦσα αὐτὸν ὑπεράνω τῶν λοιπῶν γηΐνων ὄντων, γεννᾷ εἰς τὰς ἐλευθέρας ψυχὰς τὸν ὑπὲρ τῆς ἀϊδίου δόξης ἔρωτα, ὅστις εὑρίσκεται πέραν τοῦ τάφου, ζωογονεῖ τὴν ἐλπίδα,παρηγορεῖ τὸν ἀσθενῆ, διδάσκει τὴν μετριοφροσύνην, διατηρεῖ τὸν λίχνον τοῦ φιλοσόφου καὶ τοῦ ἐπιστήμονος, καὶ παρορμᾷ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν περιφρόνησιν τῶν μόχθων, τῶν ἀγώνων καὶ τῶν κινδύνων καὶ αὐτοῦ τοῦ θανάτου χάριν τῆς ἀϊδίου τιμῆς καὶ δόξης.

Ἵνα δὲ καταστῇ τις ἄξιος νὰ ἐνστερνισθῇ τὰς ἐν τοῖς Μυστηρίοις διδασκομένας μεγάλας καὶ ὑψηλὰς ἀληθείας, καὶ ἵνα τηρήσῃ αὐστηρὰν ἐν παντὶ καὶ πάντοτε ἐχεμύθειαν, ἔπρεπεν οὐ μόνον νὰ προπαρασκευασθῇ διὰ τῶν μικρῶν Μυστηρίων, ἀλλὰ καὶ νὰ ὑποστῇ αὐστηρὰν δοκιμασίαν, καὶ νὰ θεωρηθῇ ἐντελῶς ἐξηγνισμένος. Διὰ τοῦτο δὲν ἐγίνετο δεκτὸς εἰς τὰ Μυστήρια οὔτε ὁ νόθος, οὔτε ὁ δοῦλος, οὔτε ὁ κακοήθης καὶ διεφθαρμένος ἄνθρωπος, οὔτε ὁ προδότης τῆς πατρίδος, οὔτε ὁ λιπο-

τάκτης ἢ ἀδιάφορος εἰς τὸ κοινὸν καλόν. Οἱ ἱερεῖς τῆς Δήμητρος ἠδύναντο ν' ἀπαγορεύσωσιν, οἷς ἤθελον, τὴν εἰς τὰς ἱερὰς τελετὰς συμμετοχήν. Ὁ διάσημος θαυματουργὸς Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεὺς ἦλθεν εἰς Ἀθήνας ἐν ἔτει 31 μ. Χ. καὶ ἐπαρουσιάσθη, ἵνα γένηται παραδεκτὸς εἰς τὰ Μυστήρια, ἀλλ' ὁ Ἱεροφάντης ἀπέκρουσε τὴν αἴτησιν, διότι ὁ Ἀπολλώνιος ἐθεωρεῖτο μάγος.

Δὲν πρέπει ἐν τούτοις νὰ νομισθῇ, ὅτι πᾶσαι αἱ μεγάλαι καὶ ὑψηλαὶ ἀλήθειαι ἀπεκαλύπτοντο εἰς πάντας τοὺς μεμυημένους, ἢ ὅτι πάντες οἱ εἰς τὰ Μυστήρια προσερχόμενοι ἦσαν ἢ ἐγίνοντο ἅγιοι. Ὁ Πλάτων, ὁ μυηθείς, ὡς εἴπομεν, τὰ Μυστήρια, λέγει ἐν τῷ «Φαίδωνι»: «*Εἰσὶ γὰρ δὴ οἱ περὶ τὰς τελετὰς ναρθηκοφόροι μὲν πολλοί, βάκχοι δέ τε παῦροι*», ὅπερ ἐστὶν ὅμοιον τῷ τοῦ Εὐαγγελίου: «*Πολλοὶ μέν εἰσι κλητοί, ὀλίγοι δὲ ἐκλεκτοί.*» Οὗτοι δέ, οἱ ἐκλεκτοί, δὲν εἶναι ἄλλοι ἢ περὶ ὧν λέγει ὁ Πλάτων: «οἱ *πεφιλοσοφηκότες ὀρθῶς*», οἱ κατ' ἐπίγνωσιν δηλονότι παραδεχόμενοι τὴν πίστιν, καὶ οἱ καθ' ἅπαντα αὐτῶν τὸν βίον ἀσκήσαντες λόγῳ τε καὶ ἔργῳ τὴν ἀρετήν. Τὴν ἀλήθειαν ταύτην ἐκήρυξεν ὁ Ἰησοῦς βραδύτερον εἰπών: «*Οὐ πᾶς ὁ λέγων μοι, Κύριε, Κύριε, εἰσελεύσεται εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ὁ ποιῶν τὸ θέλημα τοῦ Οὐρανίου Πατρός.*» Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Διογένης, ὅστις δὲν ἐμυήθη τὰ Μυστήρια, ἀκούσας, ὡς λέγει ὁ Πλούταρχος, τοὺς στίχους τοῦ Σοφοκλέους, οὓς ἀνωτέρω παρεθέσαμεν, καὶ δι' ὧν μακαρίζονται καὶ τρισόλβιοι θεωροῦνται οἱ μυηθέντες τὰ Μυστήρια, οἱ δὲ ἀμύητοι καταδικάζονται εἰς τὴν αἰώνιον κόλασιν: «*Τί λέγεις; ἔφη, κρείττονα μοῖραν ἕξει Παταικίων ὁ κλέπτης ἀποθανών, ὅτι μεμύηται, ἢ Ἐπαμεινώνδας;*»

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ἡ τελετὴ τῆς μυήσεως.

Τὴν 15ην τοῦ μηνὸς Βοηδρομιῶνος, ἀρχομένης τῆς τελετῆς τῆς μυήσεως, ὁ νεώτερος τῶν τεσσάρων πρώτων ἱερέων τοῦ ναοῦ τῆς Δήμητρος, *Ἱεροκῆρυξ* ὀνομαζόμενος, ἀπεμάκρυνε τοῦ ναοῦ τοὺς κατηχουμένους κράζων: «*Ἑκάς, ἑκάς, βέβηλοι*,» τουτέστι *μακράν, μακράν οἱ μὴ καθαροί*, καὶ παρελάμβανε τοὺς προσερχομένους πιστούς, οἵτινες ἐκαλοῦντο τότε *Ἐπόπται*. Τούτους εἰσερχομένους εἰς τὸν ναὸν παρελάμβανεν ὁ δεύτερος ἱερεύς, ὁ καλούμενος *Δᾳδοῦχος*, ὅστις ἤρχιζεν ἐκ νέου τοὺς καθαρμοὺς τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος, ἐξομολογῶν τὸν Ἐπόπτην, καὶ βαπτίζων αὐτὸν ἐν τῷ ῥεύματι τοῦ Ἰλισσοῦ ἐντὸς ἄλσους τερπνοῦ, ἐστολισμένου ὑπὸ τῆς φύσεως καὶ τῆς τέχνης, ἔνθα ἡ σκιὰ μεγαλοπρεπῶν πλατάνων διετήρει πάντοτε ἐαρινήν τινα δρόσον. Αὐτόθι διελέγετο πολλάκις ὁ Σωκράτης· αὐτόθι ὑπὸ τὴν σκιὰν τῶν πλατάνων ἐρχόμενος συνεχῶς ὁ θεῖος Πλάτων ἐμελέτα, καὶ ἔγραφε τὰ ἀθάνατα αὐτοῦ συγγράμματα, καὶ ὁ λόγος ἦτο περὶ καλοῦ καὶ περὶ δικαίου καὶ περὶ ὁσίου καὶ περὶ πάσης ἀρετῆς.

Ὁ τρίτος ἱερεύς, καλούμενος *Ἐπιβώμιος*, προσέφερε τὰς θυσίας, καὶ προσηύχετο μετὰ τοῦ Ἐπόπτου. Ὁ τέταρτος ἱερεύς, ὁ πρῶτος τῶν ἱερέων τοῦ ναοῦ, ἤτοι ὁ ἀρχιερεύς, ἐλέγετο *Ἱεροφάντης*, καὶ παρίστα τὸν Δημιουργόν. Οὗτος, ἐν ὡρίμῳ ἡλικίᾳ ἐκλεγόμενος ἐκ τῶν μελῶν τῆς ἀρχαίας καὶ ἱερᾶς οἰκογενείας τῶν Εὐμολπιδῶν, ἦτο κάτοχος ὑψηλῆς παιδείας, ἐλάμβανε δὲ τὸ ἀξίωμα διὰ βίου. Ἔπρεπε νὰ ἦναι σωματικῶς ἄρτιος καὶ ψυχικῶς ἄμωμος καὶ ἀκηλίδωτος, καὶ ὤφειλε νὰ τηρήσῃ καθ' ἅπαντα αὐτοῦ τὸν βίον αὐστηρὰν σωφροσύνην καὶ ἁγνότητα·

πρὸς τοῦτο δέ, ἅμα τῇ ἐκλογῇ αὐτοῦ, ἐποιεῖτο χρῆσιν φαρμάκων τινῶν πρὸς νέκρωσιν τῆς σαρκός, ὡς βεβαιοῖ ὁ σοφὸς Μεούρσιος. Τὸ σῶμα, ἡ στάσις καὶ τὸ βάδισμα αὐτοῦ ἦσαν μεγαλοπρεπῆ, ἡ δὲ φωνὴ ἠχηρὰ καὶ λαμπρά. Περιεβάλλετο πολυτελεστάτην χλαμύδα, καὶ ἔφερε πολύτιμον καὶ λαμπρὸν στέμμα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ἐπὶ δὲ τοῦ στήθους ἐγκόλπια καὶ σύμβολα, εἰκονίζοντα τὴν παντοδυναμίαν τοῦ Δημιουργοῦ. Εἶχε βαθὺν τὸν πώγωνα τὴν δὲ κόμην μακρὰν καὶ ἐπὶ τῶν ὤμων κυματίζουσαν.

Ὅπως δὲ ὁ Ἱεροφάντης, οὕτω καὶ οἱ ἄλλοι τρεῖς ἱερεῖς ἐλαμβάνοντο ἐξ ἀρχαίων καὶ εὐγενῶν οἰκογενειῶν, ἔφερον ἐπίσης λαμπρὰς στολὰς ἐν καιρῷ τῆς ἱεροτελεστίας καὶ διάφορα σύμβολα ἐπὶ τοῦ στήθους,παριστῶντα τὸν ἥλιον, τὴν σελήνην καὶ τοὺς πλανήτας. Ὑπῆρχον προσέτι πρὸς ὑπηρεσίαν τῶν πρώτων ἱερέων καὶ τοῦ ναοῦ πολλοὶ ἄλλοι ὑποδεέστεροι ἱερεῖς, καλούμενοι *διάκονοι καὶ νεωκόροι.*

Ὁπόσον σοφοὶ καὶ σπουδαῖοι ἄνδρες ἦσαν οἱ ἱερεῖς τοῦ ἐν Ἐλευσῖνι ἱεροῦ ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι, ὡς ἤδη εἴρηται, εἷς τῶν διδαξάντων τὸν Αὐτοκράτορα Ἀδριανὸν τὴν φιλοσοφίαν ἦτο ἐκ τῶν ἱερέων τοῦ ναοῦ, καὶ ἴσως ὁ Ἱεροφάντης, διότι εἶναι γνωστόν, ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τῶν νεοπλατωνικῶν ἰδεῶν πλεῖστοι φιλόσοφοι ἐξετέλουν καθήκοντα Ἱεροφαντῶν ἐν Ἐλευσῖνι, τὰ δὲ ὑπ' αὐτῶν διδασκόμενα ἐν τοῖς Μυστηρίοις θρησκευτικὰ δόγματα εἶχον φιλοσοφικὸν χαρακτῆρα, ὡς μαρτυρεῖ σπουδαῖος καὶ ἀξιόπιστος ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεύς, ὁ Θεοδώρητος, βεβαιῶν ὅτι τὰ δόγματα ταῦτα ἦσαν ἀναγεγραμμένα ἐν λειτουργικοῖς βιβλίοις, ἅπερ ἀνέγνω ὁ ἴδιος, περιεῖχον δέ, ὡς λέγει, φυσικὴν ἑρμηνείαν ἁπάσης τῆς θεολογίας, δι' ἧς ἐξηφανίζετο ὁ πολυθεϊσμός, ὅπως ἀφήσῃ θέσιν εἰς τὸ δόγμα τῆς θείας ἑνότητος. Αὕτη καὶ μόνη

ἡ μαρτυρία ἀξιοπίστου ἐκκλησιαστικοῦ συγγραφέως, παρέχει μέγιστον κῦρος εἰς τὴν γνώμην, ὅτι τὰ ἐν τοῖς Ἐλευσινίοις Μυστηρίοις ἀποκαλυπτόμενα θρησκευτικὰ δόγματα, διδάσκοντα τὴν πίστιν εἰς ἕνα μόνον Θεόν, τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς καὶ τὴν μέλλουσαν κρίσιν καὶ ἀνταπόδοσιν, προπαρεσκεύασαν τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος εἰς τὸ νὰ παραδεχθῇ εὐχερέστερον τὴν χριστιανικὴν πίστιν.

Πρὸς τὸν Ἱεροφάντην προσερχόμενος ὁ Ἐπόπτης ἐξωμολογεῖτο ἐκ νέου, ὑποσχόμενος τελείαν μετάνοιαν καὶ αὐστηρὰν ἐχεμύθειαν. Τέλος δὲ ἐγυμνοῦτο εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ, καὶ ἐβαπτίζετο εἰς θαλάσσιον ὕδωρ. Ἔπειτα προσποιούμενος ὅτι ἀπέθνησκεν ὁ παλαιὸς ἄνθρωπος, ἀνίστατο ὁ νέος ἡγιασμένος ἄνθρωπος, καὶ ἐνδυόμενος λευκὸν χιτῶνα, ὅστις ἔπειτα διετηρεῖτο ὡς ἱερός, ὤμνυε πίστιν καὶ βίον ἄμωμον καὶ διαγωγὴν καθαρὰν ἀπὸ παντὸς ῥύπου καὶ πάσης ἁμαρτίας. Τότε εἰσήρχετο εἰς τὰ ἐνδότερα τοῦ ναοῦ ἐν καιρῷ βαθυτάτης νυκτός.

Τὰ ἐνταῦθα τελούμενα ἐλάμβανον ὑπερφυσικὸν χαρακτῆρα, τρόμον καὶ φρίκην ἐμποιοῦντα, διὸ καὶ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἀποκαλεῖ αὐτὰ *μυστικὸν δρᾶμα*. Τὸ καταπέτασμα τοῦ ναοῦ καὶ οἱ τοῖχοι ἐσαλεύοντο, καὶ ἡ γῆ σειομένη ἐταράσσετο. Ὁ κεραυνὸς καὶ αἱ συνεχεῖς ἀστραπαὶ καὶ βρονταὶ ἔκοπτον ἀδιαλείπτως τὸν αἰθέρα· φάσματα τρομακτικά, σκιαὶ φοβεραὶ εἰκόνιζον τὴν φρίκην τοῦ Ταρτάρου καὶ τὴν μέλλουσαν τύχην τοῦ κακοῦ ἀνθρώπου. Πάντα ταῦτα ἐτελοῦντο βεβαίως διὰ τῶν ἐντελεστάτων μηχανισμῶν, ὧν ἐποιεῖτο χρῆσιν τὸ ἑλληνικὸν θέατρον. «Τὴν φαντασίαν, λέγει ὁ σοφὸς ἀρχαιολόγος Decharme, ἐτάραττον καὶ ἐξῆπτον εἰκόνες φοβεραὶ διὰ τῆς προοπτικῆς θεατρικῶν μηχανῶν παριστάμεναι. Τύποι παράδοξοι, λέξεις μυστηριώδεις, ἀσαφεῖς, ἀναμιγνυόμενα μὲ τὰς φοβερὰς ὀπτασίας, ἐκράτουν τὸν Ἐπόπτην ἐν διαρκεῖ καὶ τρομερᾷ ἀγωνίᾳ.»

Μετὰ τὴν φοβερὰν ταύτην εἰκόνα τοῦ Ταρτάρου μέγα καὶ ἱλαρὸν φῶς, κατερχόμενον ἀπὸ τοῦ ἀνωτάτου θόλου τοῦ ναοῦ, ἀνήγγελλε τὴν ἔλευσιν τοῦ Σωτῆρος Θεοῦ. Τὰ Ἠλύσια πεδία ἐφαίνοντο μακρόθεν ἐστολισμένα διὰ ποικίλων ἀνθέων. Ἀπ' αὐτοῦ ἐξήρχοντο χείμαρροι ἀπλέτου φωτός, εὐάρεστος εὐωδία διεχέετο, καὶ οὐρανία τις μελῳδία ἠκούετο. Τοιαύτη παρίστατο ἡ μακαρία οἴκησις τῶν δικαίων καὶ αἱ μετὰ θάνατον ἀμοιβαὶ τοῦ ἐναρέτου βίου. Τοιαύτην σκηνὴν ὑπαινίσσεται ὁ σοφὸς Πλούταρχος ἐν τῷ **«περὶ ψυχῆς»** συγγράμματι αὐτοῦ διὰ τῶν ἑξῆς : *«Ἐν δὲ τῷ τελευτᾷν ταὐτὸν ἡ ψυχὴ πάσχει πάθος, οἷον οἱ τελεταῖς μεγάλαις κατοργιαζόμενοι. Διὸ καὶ τὸ ῥῆμα τῷ ῥήματι καὶ τὸ ἔργον τῷ ἔργῳ τοῦ τελευτᾷν καὶ τελεῖσθαι προσέοικε. Πλάναι τὰ πρῶτα καὶ περιδρομαὶ κοπώδεις, καὶ διὰ σκότους τινὸς ὕποπτοι πορεῖαι καὶ ἀτέλεστοι. Εἶτα πρὸ τοῦ τέλους αὐτοῦ τὰ δεινὰ πάντα, φρίκη καὶ τρόμος καὶ ἱδρὼς καὶ θάμβος. Ἐκ δὲ τούτου φῶς τε θαυμάσιον ἀπήντησεν, ἢ τόποι καθαροὶ καὶ λειμῶνες ἐδέξαντο, φωνὰς καὶ χορείας καὶ σεμνότητας ἀκουσμάτων ἱερῶν καὶ φαντασμάτων ἁγίων ἔχοντες.»* Οὕτω καὶ ὁ χαριέστατος Λουκιανὸς ἔν τινι τῶν νεκρικρῶν διαλόγων αὐτοῦ **«Κατάπλους ἢ Τύραννος»**, παρίστησιν ἕνα τῶν νεκρῶν, τὸν Μίκυλλον, ἐν τῷ φοβερῷ σκότει τοῦ Ταρτάρου εὑρισκόμενον, ἀνακράζοντα: *«Ἡράκλεις τοῦ ζόφου! Ποῦ νῦν ὁ καλὸς Μέγελλος, ἢ τῷ διαγνῷ τις ἐνταῦθα, εἰ καλλίων Φρύνη Συμμίχης;»* . . . Ἀπευθυνόμενος δὲ πρὸς ἕτερον νεκρόν, ἐκεῖ που πλησίον κατακείμενον, ἐρωτᾷ : *«Κυνίσκε, σὺ δὲ πούποτε ὢν τυγχάνεις; Ἔμβαλέ μοι τὴν δεξιάν.—Εἰπέ μοι, ὦ Κυνίσκε, ἐτελέσθης γὰρ τὰ Ἐλευσίνια, οὐχ' ὅμοια τοῖς ἐκεῖ τὰ ἐνθάδε; — Εὖ λέγεις,* ἀποκρίνεται ὁ Κυνίσκος, *ἰδοὺ γὰρ προσέρχεται δᾳδουχοῦσά τις φοβερόν τι καὶ ἀπειλητικὸν προσβλέπουσα· ἢ ἄρα που Ἐρινύς ἐστιν;—Ἔοικεν ἀπό γε τοῦ σχήματος.»*

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως ἀναφερόμενον, ὅτι ἐν τοῖς Μυστη-

ρίοις ἐγίνετο ἀποκάλυψις ἱερῶν τινων ἀντικειμένων. ἅπερ ἦσαν μυστηριωδῶς κεκαλυμμένα, ἵνα μὴ βλέπωσιν αὐτὰ οἱ βέβηλοι, ἤγγιζον δὲ μόνον οἱ μύσται λαμβάνοντες ἐξ αὐτῶν θείαν τροφήν, ἧς μυστικῶς μετελάμβανον πρὸς ἀνάμνησιν τῆς Δήμητρος.

Ἅπασα ἡ διδασκαλία τοῦ μεμυημένου εἴς τε τὰ μικρὰ καὶ εἰς τὰ μεγάλα μυστήρια ἔληγε διὰ δύο φοινικικῶν λέξεων «*Κὸγξ* καὶ *Ὀμφατ*», τῶν ὁποίων πιθανωτέρα ἐξήγησις εἶναι : « *Γρηγορεῖτε καὶ καθαροὶ γίνεσθε* ». Τὰς λέξεις ταύτας ἀπαγγέλλων ὁ Ἱεροφάντης ἀπέλυε τὸν ἐντελῶς μεμυημένον ἐπιλέγων : «Πορεύου εἰς τὴν ὁδὸν τῆς δικαιοσύνης· λάτρευε τὸν δημιουργὸν τοῦ παντός· εἶναι ἄναρχος, ἀτελεύτητος καὶ ἀκατάληπτος. Αὐτὸς εἶναι ἡ ἀλήθεια, τὴν ὁποίαν μόνη ἡ καθαρὰ τοῦ ἡγιασμένου ψυχὴ δύναται νὰ πλησιάσῃ καὶ ἀτενίσῃ.»

Τοιαύτη ἦτο ἡ ἀληθὴς θρησκεία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἣν ἐδιδάσκετο ἡ ἐκλεκτὴ μερὶς τοῦ ἔθνους· εἰς δὲ τὴν πολυθεΐαν καὶ τὰ μυ εύματα ἐπίστευεν ὁ χυδαῖος ὄχλος, τοῦ ὁποίου ἡ θρησκεία ἦτο ἐξωτερική, διότι οὐδεμία πνευματικὴ διδασκαλία ἐγίνετο εἰς αὐτόν, καὶ διότι παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι δὲν ὑπῆρχεν ὡρισμένος θρησκευτικὸς τύπος, οὐδὲ τάξις ἀνθρώπων ἐπιβλεπόντων τὴν τήρησιν τοῦ θρησκευτικοῦ τύπου. Ἱερατικὴ τάξις ἔλειπε, καὶ ἱερεὺς ἦτο τοῦ μὲν στρατοῦ ὁ στρατηγὸς τῶν δὲ πολιτῶν ὁ βασιλεὺς τῆς δὲ οἰκογενείας ὁ οἰκοδεσπότης. Θεολόγοι ἦσαν οἱ ποιηταί, οἱ δημιουργοὶ τῶν θεῶν καὶ πάσης ἐκείνης τῆς ἀπεράντου θεογονίας, ἐν τῇ ὁποίᾳ εὑροῦσα ἀνεξέλεγκτον καὶ εὐρύτατον στάδιον ἡ ζωηροτάτη φαντασία τῶν ἑλλήνων ποιητῶν, μετέβαλεν εἰς θεοὺς πάντα τὰ φαινόμενα καὶ πάσας τὰς δυνάμεις τῆς φύσεως καὶ εἰς ἡμιθέους πάντας τοὺς ἐπὶ ῥώμῃ ἢ ἀρετῇ διακριθέντας ἢ ὁπωσδήποτε εὐεργετήσαντας τὴν ἀνθρωπότητα. Οὕτω δὲ οὐρανός, γῆ, θάλασσα, ἀήρ, ποταμοί, λίμναι, ὄρη, κοιλάδες, πᾶσα ἐν

γένει ἡ φύσις καὶ αὐτὸς ὁ ᾅδης κατῳκήθησαν διὰ τῆς φαντασίας τῶν ποιητῶν ὑπὸ μυριάδων ὑπερφυσικῶν ὄντων, εἰς τὴν ὕπαρξιν τῶν ὁποίων ἐπίστευεν ὁ ἀμαθὴς καὶ χυδαῖος ὄχλος, διότι, ὡς εἴπομεν, οὐδεμία πνευματικὴ διδασκαλία ἐγίνετο εἰς αὐτόν. Ἄλλως δὲ καὶ παρ' ἡμῖν πολλοὶ ἔτι καὶ νῦν εἰσὶν οἱ πιστεύοντες, ὅτι πράγματι ὑπῆρξαν ὁ Ἡρακλῆς, ὁ Θησεύς, ὁ Ἀσκληπιός, ὁ Ἀχιλλεύς, ὁ Μενέλαος, ἡ Ἑλένη, ὁ Πάρις, ὁ Αἴας, ὁ Ὀδυσσεύς, ἡ Πηνελόπη μετὰ τῶν μνηστήρων καὶ τοῦ περιφήμου ἱστοῦ αὐτῆς, ὁ Τηλέμαχος καὶ πάντες ἐκεῖνοι οἱ ὁμηρικοὶ ἥρωες καὶ ἡρωΐδες, ὡς καὶ τὰ πρόσωπα τῶν δραμάτων τοῦ Αἰσχύλου, τοῦ Σοφοκλέους καὶ τοῦ Εὐριπίδου, οἷα παρέστησε καὶ περιέγραψεν αὐτὰ ἡ φαντασία τῶν ποιητῶν. Ἡ διὰ τῆς φαντασίας πλάνη εἶναι φυσικὴ εἰς τὸν ἄνθρωπον, ὁ ὁποῖος καὶ ἀρέσκεται πολλάκις εἰς τὴν ἀπάτην. Πόσοι καὶ πόσαι εἰσίν, οἱ ὁποῖοι ἀναγινώσκοντες τὰ σημερινὰ μυθιστορήματα ἄγονται ἀνεπαισθήτως εἰς τὸ νὰ πιστεύωσιν ὡς πραγματικὴν τὴν ὕπαρξιν τῶν προσώπων, ἃ πλάττει ἡ φαντασία τῶν μυθιστοριογράφων, καὶ συγκινοῦνται καὶ συμπάσχουσι καὶ λαλοῦσι περὶ αὐτῶν ὡς περὶ προσώπων πραγματικῶν! Πόσοι δέ εἰσι καὶ μεταξὺ τῶν χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι πιστεύουσιν ἀκόμη εἰς τὴν ὕπαρξιν νυμφῶν, νηρηίδων, δρακόντων καὶ τῶν τοιούτων φανταστικῶν ὄντων, τὰ ὁποῖα παρέσχον ἄφθονον ὕλην εἰς τὰ παραμύθια, δι' ὧν βαυκαλίζουσι τὰ παιδία ἀμαθεῖς μητέρες καὶ ἀμαθέστεροι τροφοί! Πόσοι εἰσὶν οὐ μόνον παρ' ἡμῖν ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ σοφῇ Εὐρώπῃ οἱ διατηροῦντες ἔτι καὶ νῦν τὰς προλήψεις καὶ τὰς δεισιδαιμονίας, ἃς μετέδωκαν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα οἱ αἰῶνες τῆς ἀμαθείας καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ σκότους, οἱ πιστεύοντες εἰς τερατολογίας, ἅς, ἀποκρουομένας ὑπό τε τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ τοῦ πνεύματος τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἀπορρίπτει ὡς μωρὰς καὶ γελοίας ἡ πεφωτισμένη καὶ ὀρθοφρονοῦσα

τάξις τῆς κοινωνίας! Οὐδόλως λοιπὸν δύναται νὰ θεωρηθῇ θαυμαστόν, ὅτι καὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι ἡ θρησκεία τῆς ἀνεπτυγμένης τάξεως τῆς κοινωνίας διέφερεν οὐσιωδῶς τῆς θρησκείας τοῦ ἀμαθοῦς ὄχλου, ὁ ὁποῖος τοσούτῳ μᾶλλον ἦτο συγγνωστός, ὅσῳ, ὡς εἴρηται, οὐδεμία θρησκευτικὴ διδασκαλία ἐγίνετο εἰς αὐτόν, ἡ δὲ ἐκ βρεφικῆς ἡλικίας θρησκευτικὴ αὐτοῦ ἀγωγὴ ἐγίνετο διὰ τῶν ἐπαγωγῶν μύθων, οὓς ἐπενόησεν ἡ φαντασία τῶν ποιητῶν, καὶ μάλιστα τοῦ Ὁμήρου, τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἐθνικοῦ ποιητοῦ, τοῦ ὁποίου τὰ ἀθάνατα ποιήματα ἦσαν τὸ κυριώτατον καὶ τὸ προσφιλέστατον ἀνάγνωσμα παντὸς Ἕλληνος ἀπὸ τῆς παιδικῆς αὐτοῦ ἡλικίας. Οἱ μῦθοι, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται ἡ ἑλληνικὴ μυθολογία, εἶναι τῳόντι ἐκπληκτικὸν φαινόμενον σκανδαλίζον δικαίως τοὺς σημερινοὺς σοφούς, οἱ ὁποῖοι δὲν δύνανται νὰ ἐξηγήσωσι πῶς τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, ὅπερ πανταχοῦ ἔσχε τὴν ὄψιν καθαρὰν καὶ σαφῆ, φαίνεται γενόμενον παίγνιον μωρᾶς πλάνης ὡς πρὸς τὰς θρησκευτικὰς ἰδέας. Ἀλλ' ἡμεῖς νομίζομεν, καὶ ἀδιστάκτως πιστεύομεν, ὅτι ἡ εὔλογος αὕτη ἀπορία δὲν λύεται ἢ διὰ τοῦ συστήματος, ὃ παρεδέχθημεν ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Περὶ τοῦ ἂν ἦναι δυνατὴ ἡ συνύπαρξις δύο ἀντιθέτων θρησκευμάτων.

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ ἐξετάσωμεν, πῶς ἦτο δυνατὸν ἐν τῇ αὐτῇ πόλει καὶ ἐν τῷ αὐτῷ ἔθνει νὰ συνυπάρχωσιν ἄνευ καθημερινῶν συγκρούσεων καὶ κοινωνικῶν ταραχῶν καὶ ἀνωμαλιῶν δύο ἀντίθετοι ὅλως θρησκεῖαι, ὁ μονοθεϊσμὸς καὶ ἡ πολυθεία, ἡ λατρεία τῶν εἰδώλων

καὶ ἡ πνευματικὴ λατρεία ἑνὸς ἀΰλου, ἀνωμάλου καὶ ἀοράτου Ὄντος. Τὴν λύσιν τῆς ἀπορίας ταύτης εὑρίσκομεν σκεπτόμενοι, ὅτι ἡ πολυθεΐα ἦτο διαδεδομένη ἀπὸ τῆς σκοτεινῆς ἀρχαιότητος εἰσαχθεῖσα ἐκ τῆς Ἀσίας, ὅτι δὲ ἡ νηπιώδης κατάστασις τῶν κοινωνιῶν, ὥσπερ τῶν ἀτόμων, ἀρέσκεται εἰς μύθους, καὶ ὅτι τὰ μυθεύματα ἐκεῖνα τῆς Ἀσίας, ζωηρῶς ὑπὸ τῶν ἑλλήνων ποιητῶν μεταπλαττόμενα, ἐξέπλησσον τὴν φαντασίαν καὶ ἤρεσκον εἰς τὸν ἀμαθῆ ὄχλον, ὅστις βαυκαλιζόμενος ὑπ' αὐτοῦ, ἀφωσιώθη εἰς τὴν ἐξωτερικὴν λατρείαν τῶν μυθολογουμένων Θεῶν μετὰ τυφλοῦ φανατισμοῦ καὶ δεισιδαιμονίας. Ἀλλ' ὅμως ἔξοχά τινα πνεύματα, ἄνδρες ὑπερφυοῦς διανοίας, οὓς θεοπνεύστους δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν, δὲν ἐβράδυναν νὰ κατίδωσιν, ὅτι ἡ θρησκεία ἐκείνη, ἐν ᾗ παρίστανται οἱ Θεοὶ οὐ μόνον ἀνθρωπίνην ἔχοντες μορφὴν ἀλλὰ καὶ πάντα τὰ πάθη καὶ πάσας τὰς ἀδυναμίας τῶν ἀνθρώπων, ὑποκείμενοι εἰς ἐγκλήματα ἀποδοκιμαζόμενα ὑπὸ τῆς ἠθικῆς, οὐδαμῶς συνετέλει εἰς τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν τῶν ἀνθρώπων, εἰς τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τῆς κοινωνίας καὶ εἰς τὴν πρόοδον τῆς ἀρετῆς, ὀλεθριωτάτη δὲ καθίστατο εἰς τὴν ἀνατροφὴν τῆς νεολαίας. Γνωστὸν εἶναι, ὅτι ὁ θεῖος Πλάτων ἐξώρισεν ἀπὸ τῆς «Πολιτείας» αὐτοῦ τὸν Ὅμηρον, ὡς διδάσκοντα ἀρχὰς ἀντιπαιδαγωγικάς, ὡς καὶ τοὺς ἄλλους ποιητὰς καὶ μυθοποιούς, ὅσοι ψευδεῖς καὶ ἀντιπαιδαγωγικοὺς πλάττουσι μύθους. «*Πρῶτον μὲν δή*, (λέγει ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ τῆς «Πολιτείας» αὐτοῦ, *ἐπιστατητέον τοῖς μυθοποιοῖς, καὶ ὃν μὲν ἂν καλὸν ποιήσωσιν, ἐγκριτέον, ὃν δ' ἂν μή, ἀποκριτέον. Τοὺς δὲ ἐγκριθέντας πείσομεν τὰς τροφούς τε καὶ τὰς μητέρας λέγειν τοῖς παισί, καὶ πλάττειν τὰς ψυχὰς αὐτῶν τοῖς μύθοις πολὺ μᾶλλον, ἢ τὰ σώματα ταῖς χερσίν· ὧν δὲ νῦν λέγουσιν, ἐκβλητέον τοὺς πολλοὺς τούς τε μείζους καὶ τοὺς ἐλάττους . . . Μείζους δὲ λέγω οὓς Ἡσίοδός τε καὶ Ὅμηρος ἡμῖν ἐλεγέτην καὶ οἱ ἄλλοι ποιηταί. Οὗτοι γάρ που*

μύθους τοῖς ἀνθρώποις ψευδεῖς συντιθέντες ἔλεγόν τε καὶ λέγουσι». Πλείστους δὲ παραθέτων στίχους τοῦ Ὁμήρου, τοῦ Ἡσιόδου, τοῦ Σοφοκλέους καὶ ἄλλων ποιητῶν ἀποδοκιμάζει αὐτοὺς ὡς ἀντιπαιδαγωγικοὺς καὶ ὀλεθρίους εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ ἤθους τῶν νέων.

Οἱ σοφοὶ λοιπὸν ἐκεῖνοι καὶ θεῖοι τῳόντι ἄνδρες, οἱ ἱδρυταὶ τῶν Μυστηρίων, γινώσκοντες ὅτι ἦτο ἀδύνατον νὰ θίξωσι τὴν θρησκείαν, ἡ ὁποία ἦτο βαθέως ἐρριζωμένη ἐν τῇ καρδίᾳ καὶ τῇ συνειδήσει τοῦ λαοῦ, προσεπάθησαν ν' ἀντισταθμίσωσιν αὐτὴν διὰ θρησκείας καθαρᾶς καὶ πνευματικῆς, καὶ δι' αὐτῆς νὰ ἐπανορθώσωσι τὴν ἠθικὴν βλάβην, ἣν προὐξένει εἰς τὴν κοινωνίαν ἡ πολυθεΐα καὶ τὰ περὶ θεῶν μυθεύματα τῶν ἀρχαίων ποιητῶν. Γινώσκοντες δέ, ὅτι ὁ λαὸς περιστέλλεται μᾶλλον διὰ τῶν νόμων ἢ διὰ τῆς ἠθικῆς, ἐνόμισαν ὅτι ἠδύναντο νὰ ἐγκαταλείψωσιν αὐτὴν εἰς τὴν δεισιδαιμονίαν, καὶ νὰ προλαμβάνωσιν ἢ νὰ περιστέλλωσι διὰ νόμων τὰ ἐξ αὐτῆς προερχόμενα κακά. Ἐπειδὴ δὲ ἀφ' ἑτέρου οἱ ἠθικῶς ἀνεπτυγμένοι καὶ πεφωτισμένοι πολῖται ὀφείλουσι νὰ διέπωνται ὑπὸ τῶν ἠθῶν μᾶλλον ἢ ὑπὸ τῶν νόμων, ἐνόμισαν ὅτι ἔπρεπε νὰ μεταδώσωσιν εἰς αὐτοὺς θρησκευτικὰ δόγματα, δυνάμενα νὰ ἐμπνεύσωσι τὴν ἀρετὴν καὶ νὰ διδάξωσι τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν δικαιοσύνην. Καὶ περιέβαλον μὲν διὰ τοῦ πέπλου τοῦ μυστηρίου τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθοῦς θρησκείας καὶ τὰ ὑψηλὰ καὶ θεῖα αὐτῆς διδάγματα, ἀφῆκαν δὲ ἐλευθέραν τὴν ἐξωτερικὴν λατρείαν, εἰς τὴν ὁποίαν μετεῖχον ἅπαντες οἱ πολῖται, εἴτε μεμυημένοι εἴτε μή, διότι ἐν τοῖς Μυστηρίοις ἐδιδάσκοντο πρὸς τοῖς ἄλλοις νὰ μετέχωσι τῆς ἐξωτερικῆς τοῦ λαοῦ λατρείας χάριν τῆς κοινῆς ὁμονοίας, ὑποχρεούμενοι καὶ ἐνόρκως ὑποσχόμενοι νὰ τηρῶσιν αὐστηρὰν ἐχεμύθειαν, ἀναγκαιοτάτην οὖσαν διὰ τὴν κοινὴν ὁμόνοιαν. Οὕτω λοιπὸν ἅπαντες οἱ πολῖται, μηδ' αὐτοῦ τοῦ Σωκράτους μηδ' αὐτοῦ τοῦ Πλάτωνος ἐξαιρου-

μένων, παρηκολούθουν τὰς θρησκευτικὰς λιτανείας ᾄδοντες τοὺς αὐτοὺς ὕμνους, θύοντες καὶ προσευχόμενοι ἐν τοῖς ναοῖς τῶν εἰδώλων. Καὶ ἐπειδὴ ἡ θρησκεία τῶν Μυστηρίων ἦτο μυστικὴ καὶ ἐσωτερική, ἐπικρατοῦσα θρησκεία τοῦ ἔθνους ἐθεωρεῖτο ἡ εἰδωλολατρεία. Οὕτως ἠδύναντο νὰ συνυπάρχωσιν ἀμφότερα τὰ θρησκεύματα ἄνευ διχονοιῶν καὶ συγκρούσεων, τὸ δὲ οὕτως ἀναπτυχθὲν αἴσθημα τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως παρέμεινεν ἰδιάζων χαρακτὴρ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, καὶ εἶναι μία τῶν λαμπροτέρων ἀρετῶν αὐτοῦ.

Εἶναι τῳόντι ἀναντίρρητον καὶ ὑπὸ τῆς ἱστορίας μεμαρτυρημένον, ὅτι ἡ ἀνεξιθρησκεία, τὸ λαμπρὸν τοῦτο γνώρισμα τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ, εἶναι δίδαγμα καθαρῶς ἑλληνικόν, διότι ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία, ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτῆς, ἦτο ἐλευθεριωτάτη καὶ ἀνεκτικωτάτη, καὶ διότι ὁ ἑλληνικὸς λαός,ὁ τοσοῦτον δεισιδαίμων φαινόμενος ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ θρησκείᾳ, ἦτο ἀδιάφορος πρὸς τὰς τῶν ἄλλων λαῶν δοξασίας. Ἐὰν βραδύτερον ἀμαθὴς ὄχλος ἐφάνη παρεκτρεπόμενος εἰς φανατικὰς πράξεις κακῶς ἐννοουμένου θρησκευτικοῦ ζήλου, τοῦτο συνέβη ἐν χρόνοις καθ' οὕς, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἱστορία, ἀλλόφυλα καὶ ἀλλογενῆ στοιχεῖα συνανεμίχθησαν μετὰ τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου. Ὁ ἑλληνισμός, γενόμενος ὁ πρῶτος κῆρυξ, ὁ λειτουργός, ὁ ἑρμηνεύς, ὁ νομοθέτης τοῦ χριστιανισμοῦ, ὑπέστη μὲν πολλοὺς διωγμούς, ἀλλ' οὐδέποτε καὶ οὐδαμοῦ ἐγένετο ὄργανον προσηλυτισμοῦ ἢ διώκτης ἄλλων θρησκευμάτων. Οἱ μεγάλοι διῶκται τοῦ χριστιανισμοῦ, οἱ Νέρωνες, οἱ Καλιγοῦλαι, οἱ Δομητιανοί, οἱ Διοκλητιανοὶ κλπ. δὲν ἦσαν Ἕλληνες. Τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν δὲν ἐμίαναν αἱ σφαγαὶ τοῦ μέσου αἰῶνος, διότι ὁ ἐν τῇ ἀνεξιθρησκείᾳ ἀναπραφεὶς ἑλληνικὸς λαὸς οὐδέποτε ἐμίανε τὴν ἐκκλησίαν αὐτοῦ διὰ μιαιφονιῶν, γενομένων ἐν ὀνόματι τοῦ Θεοῦ τῆς ἀγάπης καὶ τῆς φιλανθρωπίας, οὐδὲ παρεκώλυσέ ποτε,

οὐδ' ἐδέσμευσε τὴν ἐπιστήμην. Ἡ ἑλληνικὴ ἱεραρχία οὐδέποτε ἐχώρισε τὸ συμφέρον αὐτῆς ἀπὸ τῶν συμφερόντων τοῦ ἔθνους· τοὐναντίον δὲ ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἐκκλησίᾳ συνειργάσθη ἀείποτε ἡ ἐπιστήμη μετὰ τῆς θρησκείας, καὶ οἱ ἐνδοξότεροι τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης προστάται ἦσαν καὶ οἱ μέγιστοι τῆς Ἐκκλησίας πρόμαχοι.

Εἶναι ἀνάγκη νὰ τονισθῇ ἰσχυρῶς καὶ νὰ καταδειχθῇ ἐν πάσῃ αὐτῆς τῇ λαμπρότητι ἡ μεγάλη αὕτη ἀρετὴ τῆς ἑλληνικῆς ἱεραρχίας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐν γένει, διότι ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐτήρησε πιστῶς τὸ ἐν τῷ ἑλληνικῷ χαρακτῆρι ἰδιάζον αἴσθημα τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς ἀνεξιθρησκείας. Ἐν Ἀθήναις, ἐν Κορίνθῳ, ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ἐν πολλαῖς ἄλλαις ἑλληνικαῖς πόλεσιν ἔζων, διωχθέντες ἐκ Ῥώμης ἐπὶ Κλαυδίου, χιλιάδες Ἰουδαίων, οἱ ὁποῖοι ἐν ταῖς συναγωγαῖς αὐτῶν ἐτέλουν ἐλευθέρως καὶ ἀνενοχλήτως τὰς θρησκευτικὰς αὐτῶν τελετάς. Αὐτὸς ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐλθὼν εἰς Ἀθήνας ἀφέθη ἐλεύθερος νὰ διδάσκῃ ἐν μέσῃ ἀγορᾷ τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν· ἐπετράπη μάλιστα εἰς αὐτὸν νὰ ὁμιλήσῃ ἐν μέσῳ τοῦ Ἀρείου Πάγου, καὶ νὰ προσελκύσῃ εἰς τὴν νέαν θρησκείαν ἐπισήμους πολίτας Ἀθηναίους, ἐν οἷς Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην καὶ ἄλλους, διότι οἱ Ἀθηναῖοι, ὡς γράφει ὁ ἴδιος, περὶ τὰ πολιτικὰ μᾶλλον ἐτύρβαζον. Ὅτε δὲ βραδύτερον μεταβὰς εἰς Κόρινθον ὑπέστη κακώσεις, καὶ ἐξυβρίσθη δημοσίᾳ παρὰ τῶν ἐκεῖ πολυαρίθμων Ἰουδαίων, ἐκτιναξάμενος τὰ ἱμάτια αὐτοῦ εἶπε: *«Καθαρὸς ἐγὼ ἀπὸ τοῦ νῦν εἰς τὰ ἔθνη πορεύσομαι»*, καὶ ἐτράπη ἐπὶ τοὺς Ἕλληνας.

Ὁ αὐτὸς χαρακτὴρ τῆς ἀνεκτικότητος ἐπεκράτησε καὶ βραδύτερον παρὰ τῇ ἑλληνικῇ χριστιανικῇ ἐκκλησίᾳ. Ἐπὶ πολὺν χρόνον ἐξηκολούθησεν ἡ σχέσις καὶ ὁ συνδυασμὸς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ νέου χριστια-

νικοῦ κόσμου. Ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐδίδασκεν, ὅτι πρέπει νὰ πολεμῶμεν τὴν αἵρεσιν οὐχὶ τὸν αἱρετικόν. Ὁ μέγας Κωνσταντῖνος ἐπροστάτευσε μὲν τὸ χριστιανικὸν δόγμα, ἀλλ' οὐ μόνον οὐδένα νόμον ἐξέδωκε κατὰ τῶν ἐθνικῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ διαταγμάτων καθιέρωσε τὴν ἐλευθερίαν τῆς συνειδήσεως. «*Ὁμοίαν τοῖς πιστεύουσιν*, ἔλεγε, *λαμβανέτωσαν εἰρήνης καὶ ἡσυχίας ἀπόλαυσιν οἱ πλανώμενοι . . . Μηδεὶς τὸν ἕτερον παρενοχλήτω· ἕκαστος ὅπερ ἡ ψυχὴ αὐτοῦ βούλεται, τοῦτο καὶ πραττέτω* ». Αὐτὸς ὁ μέγας Θεοδόσιος, ὁ αὐστηροτάτας ἐκδοὺς διατάξεις κατὰ τῆς θρησκείας τῶν ἐθνικῶν, ὁ καταργήσας διὰ ψηφίσματος τὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια,ηὐνόει καὶ ἐτίμα μεγάλως τὸν περιφανῆ Λιβάνιον, καί, ἐναντίον τῶν ἰδίων αὐτοῦ διαταγμάτων, ἐξηκολούθει δεχόμενος εἰς τὰ δημόσια λειτουργήματα τοὺς εἰδωλολάτρας, πλεῖστοι δὲ ἐθνικοὶ ἐξηκολούθουν ὑπηρετοῦντες εἰς τὴν σύγκλητον, εἰς τὸν στρατόν, εἰς τὰς δημοσίους σχολάς, εἰς αὐτὰ τὰ βασίλεια ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος ἐκείνου, ὅστις ἐλέγετο ὁ φοβερώτατος τῶν ἐθνικῶν διώκτης. Οἱ νέοι χριστιανοὶ ἐξηκολούθουν διδασκόμενοι παρὰ τῶν ἐθνικῶν διδασκάλων τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν σοφίαν καὶ ἐπιστήμην ἐν ταῖς ἀκμαζούσαις σχολαῖς τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Ἀντιοχείας, τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ἄλλων πόλεων, καὶ δὲν ἠμπόδιζον αὐτοὺς αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις τοῦ νὰ τηρῶσι προσωπικὴν φιλίαν καὶ οἰκειότητα πρὸς τοὺς εὐκλεεῖς ἀντιπροσώπους τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου. Εἶναι γνωστὴ ἡ στοργή, ἥτις ὑφίστατο μεταξὺ τοῦ Συνεσίου καὶ τῆς σοφῆς ἐθνικῆς Ὑπατίας, ὡς καὶ τὰ αἰσθήματα τῆς εὐγνωμοσύνης, τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ θαυμασμοῦ, τὰ ὁποῖα ἔτρεφον πρὸς τὸν ἐθνικὸν φιλόσοφον Λιβάνιον οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, οἱ τρεῖς μέγιστοι φωστῆρες τῆς Ἐκκλησίας, Βασίλειος, Γρηγόριος καὶ Χρυσόστομος, οἱ ὁποῖοι καὶ χριστιανοὺς μαθητὰς ἀπέστελλον πρὸς αὐτόν, ἵνα διδαχθῶσι τὴν ἑλληνικὴν σοφίαν,

ἣν δὲν ἐθεώρουν πολεμίαν τῶν δογμάτων τοῦ Εὐαγγελίου.

Οἱ τρεῖς οὗτοι τῆς ἐκκλησίας φωστῆρες, οἱ ἑλληνομαθέστατοι τῶν πατέρων, οἱ ἀκαταμάχητοι τῆς χριστιανικῆς πίστεως ὑπέρμαχοι, οὐ μόνον ἦσαν ἀνεκτικοὶ πρὸς τοὺς ἐθνικούς, ἀλλὰ καὶ εὐηργέτουν αὐτοὺς ἐν καιροῖς κοινῶν συμφορῶν, καὶ δυνατὴν ἐθεώρουν τὴν εἰρηνικὴν συμβίωσιν τῶν δύο θρησκειῶν, πεποιθότες ὅτι διὰ τοῦ χρόνου ἤθελεν ὑπερισχύσει ἡ δύναμις τοῦ Εὐαγγελίου. Εἶναι γνωστόν, ὅτι ὁ μέγας Βασίλειος ἔγραψε καὶ «Παραίνεσιν πρὸς τοὺς νέους περὶ τοῦ πῶς ἂν ἐκ τῶν ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων», ἐν ᾗ θαυμάζων τὰ ἀριστουργήματα τῆς ἑλληνικῆς διανοίας, συνιστᾶ εἰς τοὺς νέους τὸν Σόλωνα, τὸν Θέογνιν, τὸν Πρόδικον, τὸν Εὐριπίδην, τὸν Πλάτωνα, ἀναφωνῶν: «*Καὶ σχεδὸν ἅπαντες, ὧν δὴ καὶ λόγος τίς ἐστιν ἐπὶ σοφίᾳ, ἢ μικρὸν ἢ μεῖζον, εἰς δύναμιν ἕκαστος ἐν τοῖς ἑαυτῶν συγγράμμασιν ἀρετῆς ἔπαινον διεξῆλθον.*» Φέρων δὲ εἰς παράδειγμα τὰς ἀρετὰς τοῦ Περικλέους καὶ τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Κλεινίου καὶ τοῦ Εὐκλείδου καὶ αὐτοῦ τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου κηρύττει αὐτὰς συμφώνους πρὸς τὰ ἱερώτατα τοῦ Εὐαγγελίου παραγγέλματα.

Εἶναι δυνατὸν νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι οἱ μεγάλοι ἐκεῖνοι Ἱεράρχαι, οἱ ἐν Ἀθήναις ἐπὶ τοσαῦτα ἔτη διδαχθέντες τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν σοφίαν παρὰ τῷ ἐθνικῷ Λιβανίῳ, ἠγνόουν τὴν ὕπαρξιν τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων καὶ τὴν ἐν αὐτοῖς διδασκαλίαν; Βεβαίως ὄχι. Τοὐναντίον ἀναμφίβολον εἶναι, ὅτι ἐγίνωσκον ἀκριβῶς τὰ περὶ αὐτῶν, ἴσως δὲ καὶ ἐμυήθησαν αὐτά, ἐξ ὧν καὶ παρέλαβον πολλὰ εἰς τὰς χριστιανικὰς ἱεροτελεστίας. «Ἐν τοῖς συγγράμμασι τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, λέγει ὁ σοφὸς Kreuzer, ἀπαντῶσι συχνότατα ὁ χαρακτηρισμὸς καὶ ἡ διάκρισις τῶν Μυστηρίων, ἐπιβαλλόμενα εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν . . . »Πλῆθος ἐθίμων

καὶ τελετῶν περιῆλθον οὕτως ἀπὸ τῆς μυστικῆς τῶν ἐθνικῶν λατρείας εἰς τὸν χριστιανισμόν· π.χ. ὁ καταμερισμὸς τῆς χριστιανικῆς κοινότητος ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ, ὃν ἐλάμβανον ἐν τοῖς Μυστηρίοις, αἱ διακριτικαὶ θέσεις αἱ ὁριζόμεναι εἰς τὰς διαφόρους τάξεις τῶν πιστῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, ἡ τυπικὴ ἀπομάκρυνσις τῶν κατηχουμένων κατὰ τὴν ἁγίαν Κοινωνίαν, ἡ ἐντολὴ τῆς σιωπῆς κατὰ τὴν ἐκφώνησιν εὐχῶν τινων κτλ.· ἔτι δὲ ἡ παραλαβὴ τῶν λέξεων μύστης, μυστήριον, μυσταγωγία, τελετή, ἱεροτελεστία, ἐπόπτης (ἣν λέξιν καὶ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος μετεχειρίσθη), ἡ παραδοχὴ ἀναδόχων κατὰ τὸ βάπτισμα, ὁ λευκὸς χιτὼν ὁ παρὰ τοῦ ἀναδόχου διδόμενος εἰς τὸν βαπτιζόμενον, τὸν ὁποῖον ἐθεώρουν ἱερὸν χιτῶνα, καὶ πλεῖστα ἄλλα τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας, ἐν οἷς αἱ μεγάλαι καὶ πομπώδεις λιτανεῖαι, αἱ πανηγύρεις, αἱ δᾳδοφορίαι, ἡ δι' ἀνθέων καὶ πολυτίμων λίθων διακόσμησις τῶν ἁγίων εἰκόνων καὶ ἡ ἐπαργύρωσις καὶ ἐπιχρύσωσις αὐτῶν, ἡ χρῆσις τοῦ θυμιάματος ἐν ταῖς προσευχαῖς, οὗπερ μνημονεύει καὶ ὁ Ἀριστοφάνης λέγων ἐν «Βατράχοις»:

> Ἴθι νῦν λιβανωτὸν δεῦρό τις καὶ πῦρ δότω,
> ὅπως ἂν εὔξωμαι.

οἱ σησαμόπαστοι ἄρτοι καὶ τὰ τοιαῦτα. Πλὴν τούτων καὶ πολλαὶ εὐχαὶ παρελήφθησαν σχεδὸν αὐτολεξεί. Οἱ Ἀθηναῖοι ηὔχοντο ὑπὲρ τῆς πόλεως αὐτῶν καὶ πάσης πόλεως καὶ χώρας τῶν πιστῶν συμμάχων, ὑπὲρ ἀπαλλαγῆς ἀπὸ λοιμοῦ καὶ λιμοῦ καὶ πάσης θεομηνίας, ὑπὲρ εὐκρασίας ἀέρων, εὐφορίας τῶν καρπῶν τῆς γῆς κτλ. ὅπως ἐν τῇ ἡμετέρᾳ λειτουργίᾳ.

Τὴν γνώμην τοῦ σοφοῦ δόκτορος Kreuzer παραδεχόμενος καὶ ὁ πολυμαθὴς γάλλος ἀρχαιολόγος Decharme προστίθησιν, ὅτι «Τὰ ὑπὸ τῶν πρώτων χριστιανῶν ληφθέντα ἀπὸ τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων δάνεια μαρτυ-

ρουσι περὶ τῆς δυνάμεως, ἣν ἀπελάμβανον αἱ τελεταὶ ἐκεῖναι, καὶ περὶ τῆς θρησκευτικῆς σοβαρότητος αὐτῶν, διατηρηθείσης μέχρι τοῦ 381 μετὰ Χριστόν, ὁπότε τὸ ψήφισμα τοῦ Θεοδοσίου κατήργησε διὰ παντὸς τὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια.» Γελοίαν λοιπὸν κηρύττει ὁ γάλλος σοφὸς τὴν γνώμην ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἐξ ἀμαθείας ἢ ἐκ φανατισμοῦ προσέβαλον τὴν ἀξίαν καὶ τὴν ἱερότητα τῶν Μυστηρίων, συγχέοντες αὐτὰ πρὸς τὰ ὄργια τῶν τελετῶν τοῦ Βάκχου. «Ἐάν, λέγει, ἦσαν τοιαῦτα, οἱ πρῶτοι χριστιανοί, καὶ μάλιστα οἱ σοφοὶ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, δὲν ἤθελον μιμηθῇ αὐτά.»

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Τοιαύτης λοιπὸν οὔσης τῆς ἐν τοῖς Ἐλευσινίοις Μυστηρίοις διδασκαλίας, δυνάμεθα ἀδιστάκτως νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι αὐτὰ ἦσαν τὸ δραστικώτατον μέσον πρὸς ἐξευγενισμὸν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, πρὸς ἀνύψωσιν τοῦ χαρακτῆρος καὶ πρὸς βελτίωσιν τῆς κοινωνίας. Ἐπειδὴ δὲ τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον ἐζήτουν καὶ οἱ ἀρχαῖοι ἕλληνες φιλόσοφοι, ὁ Πυθαγόρας, ὁ Ἀναξαγόρας, ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Ξενοφάνης, οἱ στωϊκοὶ κλπ. « ἀναντίρρητον εἶναι, λέγει ὁ σοφὸς Μεούρσιος, ὅτι οὗτοι παρὰ τῶν Μυστηρίων, ὧν ἡ σύστασις εἶναι ἀρχαιοτέρα τῆς φιλοσοφίας, παρέλαβον τὰ πρῶτα σπέρματα τῆς ὑψηλῆς ἠθικῆς καὶ τῆς μεταφυσικῆς διδασκαλίας αὐτῶν.»

Δυνάμεθα ἐπίσης νὰ παραδεχθῶμεν ἀνεδοιάστως, ὅτι ἡ ἀληθὴς θρησκεία τῶν σοφῶν ἡμῶν προγόνων δὲν ἦτο ὁ πολυθεϊσμὸς καὶ ἡ εἰδωλολατρεία, ἀλλ' ὅτι ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἡ ἐκλεκτὴ τοῦ ἔθνους μερὶς ἐπίστευεν εἰς τὴν ὕπαρξιν ἑνὸς μόνου Θεοῦ, δημιουργοῦ τοῦ παντός, αἰωνίου, πανσόφου καὶ παντοδυνάμου, ἀμείβοντος τὴν ἀρετὴν καὶ τιμωροῦντος τὴν κακίαν, καὶ ὅτι τὰ ἐν τοῖς Ἐλευσινίοις Μυστηρίοις ἀποκαλυπτόμενα θρησκευτικὰ δόγματα προπαρεσκεύασαν τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος οὐ μόνον εἰς τὸ νὰ παραδεχθῇ εὐχερῶς, ἀλλὰ καὶ μετὰ θερμοτάτου ζήλου νὰ κηρύξῃ, καὶ διὰ τῆς τότε παγκοσμίου γλώσσης αὐτοῦ νὰ διαδώσῃ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν. Τὸν μέγαν τοῦτον προορισμὸν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους προγινώσκων ὁ θεμελιωτὴς τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ὅτε ἔμαθεν ὅτι ἤρχοντο πρὸς αὐτὸν ἕλληνες, ἀνέκραξεν : «*Ἐλήλυθεν ἡ ὥρα, ἵνα δοξασθῇ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου*». Ἡ πρόρρησις αὕτη τοῦ Θεανθρώπου ἐπληρώθη ἐναργέστατα. Ὁ

Ἑλληνισμὸς διὰ τῶν ποικίλων ἐνεργειῶν καὶ διὰ τῆς ἀθανάτου γλώσσης αὐτοῦ προσείλκυσεν εἰς τὸ νέον δόγμα τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ ἀρχαίου, καὶ διέδωκεν αὐτὸ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας μετὰ Χριστὸν καθ' ὅλην τὴν Ἀνατολήν, καὶ ἀπὸ τῆς Ἀνατολῆς εἰς τὴν Δύσιν, διότι ἐντὸς τῶν τριῶν τούτων ἑκατονταετηρίδων ὅλαι σχεδὸν αἱ ἐκκλησίαι τῆς δυτικῆς Εὐρώπης οὐδὲν ἄλλο ἦσαν ἢ ἀποικίαι Ἑλληνικαί. Ὅθεν τὰ Εὐαγγέλια, ὅπως ἔχουσι νῦν αὐτὰ πᾶσαι αἱ χριστιανικαὶ Ἐκκλησίαι, αἱ Πράξεις καὶ αἱ Ἐπιστολαὶ τῶν Ἀποστόλων, ἡ Ἀποκάλυψις, πάντα τὰ ἔργα τῶν πρώτων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων, τὸ Σύμβολον τῆς Πίστεως, πάντες οἱ ὁρισμοὶ καὶ οἱ κανόνες, οὓς ἔθεντο αἱ οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι, ἐδιδάχθησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Αἱ πρῶται καὶ ἐπισημόταται ἐκκλησίαι ἱδρύθησαν εἰς ἑλληνικὰς πόλεις, διὰ δὲ τοῦτο καὶ ὁ ἐξωτερικὸς τοῦ χριστιανισμοῦ ὀργανισμὸς ἐρρυθμίσθη ἐπὶ τὸ ἑλληνικώτερον. Ἑλληνικὸς λοιπὸν μᾶλλον ἢ Ἰουδαϊκὸς εἶναι ὁ χριστιανισμὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους. «*Ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία*, λέγει ὁ ἡμέτερος ἱστορικὸς Παπαρρηγόπουλος, *δὲν ἦτο ἄλλο, ὡς καὶ τὸ ὄνομα δηλοῖ, εἰμὴ ἡ τῶν ἀρχαίων δήμων ἐκκλησία. Τὸ συνέδριον τῶν πρεσβυτέρων ἦτο ἡ βουλή· οἱ ἐπίσκοποι, τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα ἐλήφθη ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου ἀττικοῦ πολιτεύματος, ἦσαν οἱ ἄρχοντες τῶν νέων τούτων δήμων· αἱ δὲ ἐπαρχιακαὶ σύνοδοι ἦσαν τὰ κοινὰ τῶν πόλεων συνέδρια. Ὁ χριστιανισμὸς παρέλαβε κατά τινας ἐπισήμους ἑορτὰς τὰς ἀρχαίας τῶν ἐθνικῶν πόλεων πανηγύρεις, δοὺς εἰς αὐτὰς αὐτὸ τοῦτο τὸ ὄνομα*». Πλὴν τῶν τοπικῶν πανηγύρεων, τὰς ὁποίας *πανηγύρια* καλεῖ ὁ λαός, ὑπῆρχον καὶ αἱ μεγάλαι θρησκευτικαὶ ἅμα καὶ ἐμπορικαὶ πανηγύρεις, πολὺν ἑλκύουσαι κόσμον. Κέντρον τῶν πανηγύρεων τούτων ἦτο ὁ ναός, πέριξ τοῦ ὁποίου συνεκροτοῦντο εὔθυμοι ἀγοραὶ κεκοσμημέναι διὰ σκηνῶν, διὰ δαφνίνων κλάδων καὶ διὰ ταπήτων, καὶ ἔνθα πλουσιώτατα

ἐπεδεικνύοντο ἐμπορεύματα καὶ μεγάλαι ἐγίνοντο συναλλαγαί, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ πανηγυρικοὶ ἀπηγγέλλοντο λόγοι πρὸς ἐξύμνησιν τοῦ ἑορταζομένου Ἁγίου, ὅπως ἐγίνετο καὶ εἰς τὰς ἀρχαίας πανηγύρεις.

Οὕτω λοιπὸν ἡ ἑλληνικὴ Χριστιανικὴ ἐκκλησία, περιβεβλημένη τὸν ἐθνικὸν θώρακα, διετηρήθη διὰ μέσου τῶν αἰώνων καὶ τῶν ἐθνικῶν περιπετειῶν ἀδιάσειστος καὶ ἀκατάβλητος, καὶ τοιαύτη διαμενεῖ εἰς τοὺς αἰῶνας διατηροῦσα ἀλώβητα καὶ ἀναλλοίωτα τὸ ἐθνικὸν φρόνημα, τὸ ἐθνικὸν σχῆμα καὶ τὸν ἐθνικὸν χαρακτῆρα.

Τελικὸν τῆς παρούσης μελέτης συμπέρασμα προκύπτει ἡ μεγάλη καὶ ἀναμφισβήτητος ἱστορικὴ ἀλήθεια, ὅτι ἡ τοσοῦτον παρὰ τῆς φύσεως εὐνοηθεῖσα κλασικὴ χώρα τῆς Ἑλλάδος ἐτέθη ὑπὸ τῆς θείας Προνοίας ὡς ἐν κέντρῳ μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, Ἄρκτου καὶ Μεσημβρίας, ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς μέγας Ἱεροφάντης μέλλων νὰ ἐξηγήσῃ εἰς τὸν ἐν τῷ σκότει τότε διατελοῦντα κόσμον τὰ μεγάλα τοῦ Δημιουργοῦ τοῦ παντὸς μυστήρια. Εἶναι ἀναντίρρητον, ὅτι ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς παραλαβοῦσα παρὰ τῶν ἀρχαιοτέρων τῆς Ἀνατολῆς λαῶν τὰ σπέρματα τοῦ πολιτισμοῦ, ἔσπειρεν αὐτὰ ἐν τῇ εὐφορωτάτῃ χώρᾳ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἐξ ὧν ἀνεβλάστησε τὸ ὑψίκομον καὶ καλλίφυλλον ἐκεῖνο τῆς ἑλληνικῆς σοφίας δένδρον, ὅπερ ἀπήνεγκε καρπὸν ὅλως νέον καὶ ἄγνωστον εἰς τὰ ἔθνη τῆς Ἀνατολῆς. Κοιτὶς τοῦ πρώτου πολιτισμοῦ εἶναι βεβαίως ἡ Ἀσία, ἀλλ' ἡ ἐπιστήμη, ἐν συνόλῳ λαμβανομένη, εἶναι ἀναντιρρήτως γνήσιος καρπὸς τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Διότι πρῶτοι οἱ Ἕλληνες ἐσπούδασαν νὰ νοήσωσι διὰ τοῦ λόγου τὰ πράγματα, καὶ νὰ συναρμόσωσι πρὸς ἀλλήλους εὐμεθόδως καὶ συστηματικῶς τὰς περὶ αὐτῶν γνώσεις. Πρῶτοι αὐτοὶ ἐπεχείρησαν νὰ ἐξηγήσωσιν ἐπιστημονικῶς τὰς πρώτας τῶν ὄντων ἀρχάς, καὶ πρῶτοι ἐτόλμησαν νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὸν ἀχανῆ τῶν αἰωνίων προβλη-

μάτων ὠκεανόν. Οὐδεὶς ἀρνεῖται, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη συνέχεται ἱστορικῶς πρὸς τὴν ἐμπειρικήν, οὕτως εἰπεῖν, ἐπιστήμην τῶν ἀρχαίων ἀνατολικῶν ἐθνῶν· ἀλλὰ μεταξὺ τῶν προϊόντων τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῶν τῆς Ἀσίας λαῶν τοσαύτη ὑπάρχει διαφορά, ὅση μεταξὺ τῶν ἀτέχνων καὶ ἀρρύθμων οἰκοδομικῶν ἔργων τῆς Ἀσίας πρὸς τὸν διὰ θείας αἴγλης καὶ ἐξαισίου κάλλους ἀπαστράπτοντα Παρθενῶνα, καὶ μεταξὺ τῶν εἰδώλων τοῦ Βράχμαν καὶ τοῦ Βισχνοῦ πρὸς τὰ ἀμιμήτου τελειότητος ἀγάλματα τοῦ Φειδίου, τοῦ Πραξιτέλους καὶ τοῦ Πολυκλείτου.

Ὅπως δὲ παραλαβοῦσα ἐκ τῆς Ἀσίας ἡ Ἑλλὰς τὸν σπόρον τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ καλλιεργήσασα καὶ ἀναπτύξασα θαυμασίως αὐτὸν διὰ τῆς πρωτοτυπίας τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, μετέδωκεν ἄρτιον καὶ εὔχυμον τὸν καρπὸν τῆς ἑλληνικῆς σοφίας καὶ ἐπιστήμης εἰς τὴν Ἑσπερίαν, ἔνθα διὰ νέας καλλιεργείας παρήχθη σὺν τῷ χρόνῳ ὁ νεώτερος Εὐρωπαϊκὸς πολιτισμός, οὕτω παραλαβοῦσα καὶ τὴν θείαν τοῦ Ἰησοῦ θρησκείαν, ἣν ὁ Ἰουδαϊκὸς κόσμος οὔτε νὰ βαστάσῃ οὔτε νὰ μεταδώσῃ εἰς τὰ ἄλλα ἔθνη ἦτο ἱκανός, περιέβαλεν αὐτήν, θείᾳ βουλήσει, διὰ τῆς αἴγλης τῆς ἑλληνικῆς σοφίας, καὶ διὰ τῆς παγκοσμίου τότε ἑλληνικῆς γλώσσης μετέδωκεν εἰς τὰ ἔθνη τῆς δυτικῆς καὶ τῆς βορείου Εὐρώπης.

Ἐκ τῆς Ἑλλάδος λοιπὸν μετεδόθησαν εἰς τὰ ἄλλα εὐρωπαϊκὰ ἔθνη τὰ δύο μέγιστα καὶ κοσμοσωτήρια ἀγαθά, ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, ἐξ ὧν ἀμφοτέρων μεγαλουργὸς προῆλθεν ὁ νεώτερος εὐρωπαϊκὸς πολιτισμός. Τὸν πολιτισμὸν τοῦτον προώρισται νὰ μεταδώσῃ αὖθις τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος ἐκ τῆς Ἑσπερίας εἰς τὴν Ἀνατολὴν πολλῷ ταχύτερον καὶ ἀποτελεσματικώτερον ἢ δι' ἄλλης ὁδοῦ. Αὕτη ἐστὶν ἡ βούλησις τῆς θείας Προνοίας, ἣν οὐδεμία ἀνθρωπίνη θέλησις δύναται νὰ μεταβάλῃ.

Ἡ κατὰ θείαν εὐδοκίαν γενομένη ἀναγέννησις τῆς Ἑλλάδος δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται γεγονὸς τυχαῖον καὶ ἄνευ μεγάλου τινὸς προορισμοῦ. Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, ὅπερ τοσοῦτον μέγα καὶ ἔνδοξον ἔσχε τὸ παρελθόν, δὲν δύναται νὰ μὴ ἔχῃ καὶ μέλλον μέγα. Ἡ τιμαλφὴς κληρονομία, ἣν ἔλαβε παρὰ τῶν πατέρων του, δὲν δύναται νὰ μείνῃ ἄγονος καὶ ἄκαρπος ἐν τῷ μέλλοντι. Ἡ χώρα, ἣν οἰκεῖ τὸ ἀναγεννηθὲν ἔθνος, εἶναι αὐτὴ ἐκείνη ἡ τοσοῦτον δαψιλῶς ὑπὸ τῆς φύσεως προικισθεῖσα καὶ ὑπὸ τῆς θείας Προνοίας εὐλογηθεῖσα γῆ, ἡ γεννήσασα τοὺς μεγάλους καὶ θείους ἐκείνους ἄνδρας τοὺς εἰς πᾶσαν σοφίαν καὶ ἐπιστήμην διαπρέψαντας, οὓς διδασκάλους αὐτῆς ἀναγνωρίζει ἡ ἀνθρωπότης. Ὁ Ὅμηρος ζῇ καὶ ἀκμάζει καὶ μετὰ παρέλευσιν τρισχιλίων ἐτῶν, ὡς καὶ ἡ λοιπὴ χορεία τῶν ἐνδόξων ποιητῶν καὶ συγγραφέων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐμπνέουσι ζωὴν καὶ δύναμιν ἀνεξάντλητον εἰς τοὺς ἀπογόνους αὐτῶν, οἱ ὁποῖοι μελετῶντες τὰ ἀθάνατα συγγράμματα τῶν προγόνων των εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ αἰσθανθῶσιν ἀναγεννωμένην ἐν ἑαυτοῖς τὴν ζωοποιόν, τὴν φλογερὰν δύναμιν τοῦ προγονικοῦ πνεύματος. Ἡ γλῶσσα τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, διαπλασθεῖσα καὶ διαλεπτυνθεῖσα θαυμασίως ἐπὶ τοῦ ἄκμονος τῆς ἀρχαίας γλώσσης, κατέστη προσφυεστάτη πρὸς πάσας τὰς ὑπηρεσίας τοῦ πνεύματος. Καὶ αὐτὰ τὰ σωζόμενα ἐρείπια τῶν ἀπαραμίλλου τέχνης καὶ φιλοκαλίας μνημείων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ ἀναμιμνήσκωσιν εἰς τοὺς νεωτέρους τὰ μεγαλουργήματα τῶν προγόνων.

Ἀλλ' ἵνα ἐκτελέσῃ ταχύτερον, ἀσφαλέστερον καὶ σκοπιμότερον τὸν προορισμὸν αὐτῆς ἡ νεωτέρα Ἑλλάς, ὀφείλει νὰ πράξῃ ὅ,τι ἔπραξεν ἡ ἀρχαία. Ὅπως οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες παραλαβόντες τὸν ἀσιατικὸν πολιτισμὸν κατώρθωσαν νὰ περικόψωσι τὰ κοῦφα πτερὰ τῆς

ἀσιατικῆς φαντασίας, καὶ ἀντὶ τοῦ σκοτεινοῦ καὶ ἀφιλοσόφου χάους τῶν ἀσιατικῶν προλήψεων καὶ δογμάτων νὰ δημιουργήσωσι νέον καὶ λαμπρὸν κόσμον φιλοσοφικῶν γνώσεων καὶ ἀληθειῶν, οὕτω καὶ οἱ νεώτεροι Ἕλληνες, παραλαμβάνοντες τὸν πολιτισμὸν τῆς Δύσεως ὀφείλουσι νὰ διυλίσωσιν αὐτὸν διὰ τῆς ὀξύτητος τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, νὰ προσαρμόσωσιν αὐτὸν εἰς τὰ ἤθη, τὰ ἔθιμα, τὰς παραδόσεις, τὸν χαρακτῆρα καὶ τὰς ἀνάγκας τοῦ Ἔθνους, καὶ τὰ μὲν καλὰ καὶ μιμήσεως ἄξια, ὅσα μορφωτικὰ τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ ἤθους παραλαμβάνοντες, ὅσα δὲ κακὰ καὶ ἐπίμεμπτα ἀποσκυβαλίζοντες, νὰ μεταδώσωσιν ἁγνὸν καὶ ἀδόλωτον τὸν πολιτισμὸν τοῦτον εἰς τὴν ἀναγεννωμένην Ἀνατολήν. Οὕτω μόνον τελεσθήσεται τὸ μέγα ἔργον, δι' ὅπερ ἡ θεία Πρόνοια προώρισε τὴν ἀναγεννηθεῖσαν Ἑλλάδα.

ΤΙΜΑΤΑΙ

Ἐν Ἑλλάδι	Δραχ.	1
Ἐν Τουρκίᾳ	γρ. ἀργ.	5
Ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ	φρ. χρ.	1